

De norm tegen vreemde krijgsdienst

Nederlands regeringsbeleid tegenover vrijwilligers in de Boerenoorlog, de Eerste Wereldoorlog en de Spaanse Burgeroorlog

Masterscriptie van Maurits Kok – 5493307

Begeleiding door prof. dr. Jan Hoffenaar

Tweede lezing door prof. dr. Beatrice de Graaf

Master Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

15 ECTS

24 november 2016

Universiteit Utrecht

Inhoud

Inleiding.....	2
1. Conformereren aan de norm	8
Naar een nationaal leger	9
Norm tegen vreemde krijgsdienst.....	10
Interactionisme	12
2. Stamverwante strijders in de Boerenoorlog (1899-1902)	16
Stamverwantschap	16
Krugers Hollanders	18
Samen ten strijde.....	20
Nederland neutraal	23
Kortstondig stateloos	25
Conclusie.....	28
3. Aan alle fronten tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)	30
Voor de Grote Oorlog	31
Onzijdigheidsproclamatie.....	33
Nederlanders kiezen partij	35
Ondersteuning en bemiddeling	38
Dienstplicht in de Verenigde Staten	42
Conclusie.....	44
4. Strijden voor een ideaal in de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939)	46
Crisis in Spanje	47
Nederlanders in een Spaanse oorlog	51
Maatregelen 'in het belang van den vrede'	54
Repatriëring.....	58
Conclusie.....	63
Conclusie.....	65
Literatuurlijst	70

Inleiding

Mensen in Nederland zijn bang voor een aanslag. Ze zijn niet alleen bang voor de terroristen die hier geboren en geradicaliseerd zijn en die niet van plan zijn om Nederland ooit te verlaten, maar ze zijn ook bang voor de dreiging die uitgaat van de zogeheten terugkeerders: Nederlanders die zijn uitgereisd en zich volledig vrijwillig bij een terroristische organisatie zoals IS hebben aangesloten. Zij vormen bij terugkeer een wezenlijk gevaar voor onze nationale veiligheid.¹

Ockje Tellegen, Kamerlid voor de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), probeerde met deze woorden de gevoelens van de Nederlandse bevolking te vertolken tijdens een debat in de Tweede Kamer op 18 mei 2016. De aanleiding voor het debat was een wetsvoorstel van de minister van Veiligheid en Justitie, Ard van der Steur. Het wetsvoorstel, dat hij had ingediend op 9 december 2015, moest in het belang van de nationale veiligheid de 'intrekking van het Nederlanderschap mogelijk te maken (...) wegens deelname aan een terroristische organisatie zonder dat daarvoor een voorafgaande strafrechtelijke veroordeling vereist is'.² Van der Steur wilde met de wet zowel zichzelf als zijn opvolgers verregaande bevoegdheden verschaffen om de zogenoemde 'Syriëgangers' – buitenlandse jihadisten tijdens de Opstand in Syrië – te straffen. Zonder tussenkomst van een strafrechtelijk proces wilde de minister namelijk eigenhandig de mogelijkheid krijgen om te bepalen of bij iemand het Nederlanderschap zou komen te vervallen. De beslissing kon volgen als bleek uit gedragingen van de verdachte in kwestie dat hij of zij zich in het buitenland had aangesloten bij een terroristische organisatie, daarmee deelnam aan een internationaal gewapend conflict en een gevaar vormde voor de nationale veiligheid. Wat die gedragingen precies konden zijn was onduidelijk.³

Het ontnemen van iemands Nederlanderschap was al langer voer voor discussie. Ivo Opstelten, de voorganger van Van der Steur als minister van Veiligheid en Justitie, had een vergelijkbare wet al eens door het parlement geloodst. Opstelten gaf daarmee nadere invulling aan de motie, die door het VVD-Kamerlid Klaas Dijkhoff op 1 september 2013 was ingediend, om 'te verzekeren dat deelname aan een terroristische organisatie leidt tot verlies van de Nederlandse nationaliteit'.⁴ Om terrorisme te bestrijden was het volgens Opstelten nodig dat jihadgangers, na veroordeling door een rechter, hun

¹ Handelingen van de Tweede Kamer, 2015-2016, 18 mei 2016.

² Kamerstuk Tweede Kamer nummer 3, 2015-2016, 9 december 2015.

³ Handelingen van de Tweede Kamer, 2015-2016, 18 mei 2016.

⁴ Kamerstuk Tweede Kamer nummer 224, 2012-2013, 29 mei 2013.

Nederlandse paspoort moesten inleveren. Het merendeel van het parlement was het eens met dat standpunt; op 1 maart 2016 nam de Eerste Kamer de wet uiteindelijk aan.⁵

Uiteraard was er ook kritiek. De oppositiepartijen richtten zich in hun kritiek vooral op de rechtsongelijkheid van de wet. Het punt was namelijk dat alleen mensen met een dubbele nationaliteit erdoor werden getroffen. Doordat Nederland het Europees Verdrag inzake Nationaliteit van 6 november 1997 had ondertekend was het niet mogelijk de nationaliteit van een persoon in te trekken als diegene daardoor stateloos zou worden.⁶ D'66-Kamerlid Gerard Schouw maakte zich tijdens het Tweede Kamerdebat op 26 februari 2015 dan ook druk om het 'discriminatoire karakter' van de wet. Vergelijkbare misdrijven zouden onder de nieuwe wet voor degenen met een dubbele nationaliteit meer risico's met zich meebrengen.⁷ Volgens de VVD en het Christen-Democratisch Appèl (CDA) ging de wet niet ver genoeg, het risico het Nederlanderschap te verliezen moest ook aanwezig zijn voor personen met een enkele nationaliteit. Door een motie van Schouw, die door de Tweede Kamer werd aangenomen, mocht de regering daartoe echter geen initiatieven lanceren.⁸

Dat Nederlanders niet stateloos mochten worden gold ook tijdens het wetsvoorstel van Van der Steur. Maar waar er in de wet van Opstelten nog sprake was van een strafrechtelijk proces, bleek daar nu geen ruimte voor. Door een afgereisde 'Syriëganger' op afstand het Nederlanderschap te ontnemen kon volgens Van der Steur 'worden voorkomen dat de betrokkene legaal kan terugkeren naar Nederland'. Tijdens het Tweede Kamerdebat op 18 mei 2016 kon het wetsvoorstel rekenen op brede steun. Madeleine van Toorenburg van het CDA stond er volledig achter: 'Het is een hele zware maatregel, maar wel een logische, die wij moeten inzetten tegen mensen die zich heel duidelijk hebben afgekeerd van de Nederlandse rechtsorde.' Tellegen sloot zich daarbij aan. Er moest voorkomen worden dat 'Syriëgangers' die terugkeren 'met een bomgordel de grens overkomen. Je wilt voorkomen dat ze hier een aanslag plegen en daarom maak je hen ongewenste vreemdelingen en ontnem je hun hun Nederlanderschap.' Voor GroenLinks was de oplossing te kortzichtig, Liesbeth van Tongeren beschuldigde de VVD ervan dat de partij terrorisme simpelweg wilde exporteren. Zolang geradicaliseerde mensen buiten de landsgrenzen bleven was Van der Steur volgens haar tevreden, ook als andere landen dan met het probleem opgezadeld werden.⁹

Het voornemen om iemands nationaliteit af te nemen op afstand lijkt een bijzondere maatregel. Het wetsvoorstel van Van der Steur zou echter maar een wijziging betekenen van een veel oudere wet; de Rijkswet op het Nederlanderschap. De laatste

⁵ Handelingen van de Eerste Kamer, 2015-2016, 1 maart 2016.

⁶ Kamerstuk Tweede Kamer nummer 3, 2013-2014, 9 september 2014.

⁷ Handelingen van de Tweede Kamer, 2014-2015, 26 februari 2015.

⁸ Handelingen van de Tweede Kamer, 2015-2016, 18 mei 2016.

⁹ Ibidem.

wijziging van die wet, die van belang is voor dit onderzoek, vond plaats op 19 december 1984. De Nederlandse regering besloot om het verlies van het Nederlandschap te laten plaatsvinden indien iemand zich vrijwillig in *vreemde krijgsmacht* begaf van een staat die betrokken was 'bij gevechtshandelingen tegen het Koninkrijk dan wel tegen een bondgenootschap waarvan het Koninkrijk lid is.'¹⁰ De bedoelde vreemde krijgsmacht had alleen betrekking op militaire dienst bij een andere staat. Aansluiting bij een terroristische organisatie viel daar dus niet onder. Het principe van vreemde krijgsmacht leek daardoor verouderd. Conflicten voldeden vanaf het einde van de twintigste eeuw namelijk steeds minder aan het klassieke beeld dat oorlog voorbehouden was aan staten. Non-statelijke actoren begonnen vaker een belangrijke plek rol te spelen op het strijdtoneel. D'66-leider Alexander Pechtold stelde in het radioprogramma Kamerbreed op 16 januari 2016 daarom voor het begrip 'vreemde krijgsmacht' te moderniseren. Ook vrijwilligers van terroristische organisaties konden dan ter verantwoording worden geroepen.¹¹

Of de wijziging van de wet en het begrip 'vreemde krijgsmacht' doorgang zullen vinden zal in de toekomst duidelijk worden. In ieder geval bestaat de mogelijkheid dat het initiatief van Van der Steur gesteund zal worden door het parlement. Dat kan leiden tot een arbitraire handhaving van de wet. De genoemde 'gedragingen', waarop het verlies van het Nederlandschap zal volgen, zullen op zijn minst multi-interpretabel zijn. Willekeur is niet uitgesloten. Net als de wet van Opstelten zal de nieuwe wet ook een discriminatoir karakter hebben. Naast de ongelijke behandeling van personen met een dubbele nationaliteit, bestaat ook het risico dat de behandeling van vrijwilligers van bijvoorbeeld Koerdische milities als oneerlijk wordt ervaren. In die gevallen kan gesteld worden dat de Nederlandse regering zou meten met twee maten. De genoemde discussiepunten zijn niet alleen iets van deze tijd. Op eerdere momenten in de twintigste eeuw had de Nederlandse regering te maken met vrijwilligers die in vreemde krijgsmacht traden. Ook toen was er onduidelijkheid over het te volgen beleid. En ook toen stond het ontnemen van het Nederlandschap centraal. Het is dan ook interessant om die periode eens onder de loep te nemen.

Historisch perspectief

Om het historische perspectief inzichtelijk te maken zal de volgende vraag centraal staan: in hoeverre hanteerde de Nederlandse regering de internationale norm tegen vreemde krijgsmacht tijdens conflicten gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw? De genoemde internationale norm ontwikkelde zich gedurende de negentiende

¹⁰ Rijksoverheid, 'Rijkswet op het Nederlandschap' (30 maart 2016) <http://wetten.overheid.nl/BWBR0003738/2014-04-01> (24 oktober 2016).

¹¹ 'Vreemde krijgsmacht moderniseren', *De Telegraaf*, 16 januari 2016.

eeuw doordat steeds meer landen zich gingen toeleggen op het voorkomen van vreemde krijgsdienst. Elk land trof daarvoor zijn eigen maatregelen. Het belangrijkste wapenfeit van de Nederlandse regering was de wet van 12 december 1892 waardoor zij vreemde krijgsdienst ging bestraffen met het verlies van het Nederlanderschap. Of de verschillende regeringen de norm ook hanteerde is de moeite waard om te onderzoeken. Binnen de theoretische stromingen van de internationale betrekkingen bestaat er namelijk onenigheid over de leidende kracht van normen. Die discussie zal later aan bod komen.

De conflicten zullen behandeld worden in de vorm van casussen. Het eerste conflict waar de Nederlandse regering zich met de uitvoering van de wet moest bezighouden was de Boerenoorlog (1899-1902). Nederlanders sloten zich aan bij de Zuid-Afrikaanse republieken die de strijd aangingen met Groot-Brittannië. De tweede casus richt zich op de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), waarin Nederlanders verzeild raakten aan alle fronten. Als laatste zal de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) worden behandeld. Vooral de Spaanse Republiek kon tijdens die strijd rekenen op steun van Nederlandse vrijwilligers. De vergelijking van de verschillende conflicten zorgt ervoor dat er een uitgebreide beeldvorming kan ontstaan rondom het Nederlandse regeringsbeleid tegenover vrijwilligers in vreemde krijgsdienst. Om die beeldvorming tot stand te brengen zal per casus gekeken worden naar de standpunten van de Nederlandse regering met betrekking tot het conflict; de redenen voor vrijwilligers om in vreemde krijgsdienst te treden; de maatregelen die getroffen werden door de regering tegen de vrijwilligers; de redenen om de maatregelen te hanteren of te verwerpen; en ten slotte het handelen van de regering ten opzichte van de vrijwilligers na het conflict.

Hoewel er drie casussen worden behandeld, is er geen sprake van een omvangrijke historiografie over Nederlandse vreemde krijgsdienst gedurende die oorlogen. De studies die wel zijn gedaan hebben zich daarnaast maar in beperkte mate bezig gehouden met de maatregelen van de Nederlandse regering tegenover de vrijwilligers. Voor de casus over de Boerenoorlog is vooral G.J. Schutte van waarde geweest met zijn onderzoek naar de 'Hollanders' die vrijwillig de Boerenlegers versterkten. Andere auteurs beriepen zich voor veel van hun informatie ook op hem. Het enige aanknopingspunt voor de maatregelen vanuit de Nederlandse regering bij Schutte was echter dat de vrijwilligers gewezen werden op het verlies van hun Nederlanderschap.¹² De onderzoeken naar vrijwilligers in de Eerste Wereldoorlog zijn ook op één hand te tellen. Het boek *Nederlanders in de Grote Oorlog* van Jorge Groen kon door de afwezigheid van bronverwijzing echter vrijwel direct afgeschreven worden.¹³ Een goed uiteengezet onderzoek door Martin Kraaijestein en Paul Schulten naar Nederlanders

¹² G.J. Schutte, *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899* (Pretoria 1968) 112.

¹³ Jorge Groen, *Nederlanders in de Grote Oorlog* (Amsterdam 2004).

in Amerikaanse en Franse krijgsmacht bood wel bruikbare informatie, maar bevatte niks over maatregelen tegen vrijwilligers. Een artikel van B.T.A. van Bavel vermeldde wel iets over maatregelen, maar ontbeerde sterke argumentatie. Bavel stelde dat er geen bemiddeling optrad ten behoeve van Nederlanders in Franse krijgsmacht om zodoende de Nederlandse neutraliteit niet te schenden.¹⁴ Het zal blijken dat dit een onterechte conclusie was.

Naar vrijwilligers in de Spaanse Burgeroorlog is uitvoeriger onderzoek gedaan. Vooral het werk van Hans Dankaart (e.a.) heeft als kapstok kunnen fungeren om het onderzoek aan op te hangen.¹⁵ Alle auteurs kwamen in hun studies eigenlijk tot dezelfde conclusie, namelijk dat de maatregelen van de Nederlandse regering tegenover de vrijwilligers strikt gehanteerd werden. Iedere vrijwilliger, is de stelling, werd diplomatieke ondersteuning ontzegd. Net als tijdens de Eerste Wereldoorlog was dat echter niet het geval. Dergelijke hiaten in de conclusies van de historici door de drie casussen heen zorgen ervoor dat het onderstaande onderzoek van toevoeging zal zijn op de aanwezige literatuur. Daarnaast zal veel informatie over de maatregelen tegen vrijwilligers in vreemde krijgsmacht voor het eerst worden beschreven en zorgt het vergelijkende narratief voor een nieuwe invalshoek.

Om alle casussen gelijk te behandelen is, zoals vermeld, gekozen voor een theoretische benadering die de norm tegen vreemde krijgsmacht als uitgangspunt neemt. Binnen de internationale betrekkingen worden normen gezien als bepalend en sturend wat betreft het gedrag van staten. Normen beperken over het algemeen de keuzes en acties van beleidsmakers. Volgens constructivisten geven gedeelde ideeën, verwachtingen en overtuigingen de wereld zodoende structuur en stabiliteit.¹⁶ Realisten zijn er juist van overtuigd dat staten keuzes voornamelijk maken uit eigenbelang. De twee stromingen conflicteren, en dat is precies wat nodig is om de norm tegen vreemde krijgsmacht te analyseren. Dat er een norm bestond die het handelen van de Nederlandse regering stuurde zal aangetoond worden, maar ook het gegeven dat de Nederlandse regering zich daardoor niet volledig liet beteugelen. Om het conflict van de regering met de norm te kunnen analyseren wordt daarom gebruik gemaakt van het *interactionistisch perspectief* van Vaughn P. Shannon. Hij stelt dat er om verschillende redenen van de 'structure' van de norm kan worden afgeweken door de 'agency' van

¹⁴ D.T.A. van Bavel, 'Nederlanders in Franse krijgsmacht 1914-1918. Een reconstructie', *MARS et Historia* 7, 162 (1993) 307-314, 310.

¹⁵ Hans Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje. Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1986).

¹⁶ Martha Finnemore en Kathryn Sikkink, 'International Norm Dynamics and Political Change', *International Organization* 52, 4 (1998) 887-917, 894.

regeringsleiders.¹⁷ De verantwoording en verdieping van de theorie zal aan bod komen in hoofdstuk 1, waarna de drie casussen afzonderlijk zullen worden behandeld.

Het theoretische eerste hoofdstuk komt voort uit de bestudering van secundaire literatuur, waarvan een deel is ontleend uit de sociale wetenschappen. Voor de afzonderlijke casussen is ook een uitgebreide literatuurstudie uitgevoerd, maar dat was niet afdoende voor het complete verhaal. Archiefonderzoek in het Nationaal Archief in Den Haag, binnen onder andere de dossiers van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Justitie, heeft het merendeel van de aanvullende informatie opgeleverd. Voor de Spaanse Burgeroorlog was het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam ook van grote waarde. Naast archivale stukken over de Nederlandse vrijwilligers in het conflict bezit zij ook een grote collectie aan (on-)gepubliceerd werk over de Spaanse Burgeroorlog die onmisbaar was voor het onderzoek. Mede voor een kritische blik op het beleid van de Nederlandse regering ten tijde van de conflicten zijn zowel de Handelingen van de Staten Generaal als week- en dagbladen gebruikt. Het gehele bronnenbestand heeft bijgedragen aan een beoordeling van het Nederlandse regeringsbeleid wat betreft het hanteren van de norm tegen vreemde krijgsmacht tijdens conflicten gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw. Met de verkregen inzichten zullen in de conclusie ook enkele opmerkingen geplaatst worden bij het wetsvoorstel van Van der Steur.

¹⁷ Vaughn P. Shannon, 'Norms Are What States Make of Them: The Political Psychology of Norm Violation', *International Studies Quarterly* 44, 2 (2000) 293-316.

1. Conformeren aan de norm

These foreign regiments don't render me any useful service and yet they cost a lot; this situation cannot be allowed to continue given the cuts I want to make in military spending.¹⁸

Met deze passage uitte Napoleon Bonaparte in een brief aan zijn minister van Oorlog op 22 september 1810 zijn ongenoegen over de hoge kosten van de buitenlandse troepen in zijn Grande Armée. Door de toenemende omvang van oorlogsvoering was het gebruik van huursoldaten een aanslag op de staatskas. Niet alleen het reguliere salaris van de buitenlandse soldaten, maar ook de premies voor hun rekrutering en bewezen diensten dreven de kosten omhoog.¹⁹ De financiële last was niet het enige probleem dat geassocieerd werd met de huursoldaten, ze werden ook als onbetrouwbaar gezien. Alleen gemotiveerd door geld werden desertie en overlopen naar de vijand als mogelijke gevaren aangemerkt.²⁰ Napoleons Zwitserse troepen stonden er om bekend tijdens een staking voor meer geld te hebben gezegd: 'No money, no Swiss'.²¹ Het waren dan ook niet de huursoldaten waaraan de grootse overwinningen van het revolutionaire Frankrijk werden toegeschreven. Het waren de Franse burgertroepen, die massaal waren opgeroepen sinds de invoering van de dienstplicht op 23 augustus 1793, waar met lof over gesproken werd tijdens de Napoleontische Oorlogen.²²

De invoering van de dienstplicht voor het Franse leger wordt door historici gezien als een omslagpunt in de militaire geschiedenis. Het Franse voorbeeld vond navolging bij het Pruisische leger nadat, tijdens de veldslagen bij Jena en Auerstadt op 14 oktober 1806, het Franse nationale leger een klinkende overwinning behaalde op de huursoldaten van Pruisen.²³ Mede als gevolg van de omschakeling naar een burgerleger behaalde Pruisen grote overwinningen op het slagveld gedurende de negentiende eeuw. Het succes van de Pruisische veldslagen, vooral tijdens de Frans-Duitse Oorlog van 1870 tot 1871, leidde er geleidelijk toe dat het burgerleger het nieuwe internationale model werd.²⁴ Het vormde een sterk contrast met de eeuwen voor de Franse Revolutie waarin legers

¹⁸ Guy C. Dempsey, Jr., *Napoleon's Mercenaries. Foreign Units in the French Army under the Consulate and Empire, 1799-1814* (2002) 21.

¹⁹ Pertti Joenniemi, 'Two Models of Mercenarism; Historical and Contemporary', *Instant Research on Peace and Violence* 7, 3/4 (1977) 184-196, 189.

²⁰ Christine G. Krüger en Sonja Levsen, 'Introduction : Volunteers, War, and the Nation since the French Revolution', in: Christine G. Krüger en Sonja Levsen (ed.), *War Volunteering in Modern Times. From the French Revolution to the Second World War* (2010) 1-22, 11.

²¹ Dempsey, *Napoleon's Mercenaries*, 21.

²² Yagil Levy, 'Soldiers as Laborers: A theoretical model', *Theory and Society* 36, 2 (2007) 187-208, 194.

²³ Scott Fitzsimmons, 'A Rational-constructivist Explanation for the Evolution and Decline of the Norm against Mercenarism', *Journal of Military and Strategic Studies* 11, 4 (2009) 1-35, 21.

²⁴ Deborah Avant, 'From Mercenary to Civilian Armies: Explaining Change in the Practice of War', *International Organization* 54, 1 (2000) 41-72, 43.

bestaande uit binnen- en buitenlandse huursoldaten de norm waren. De nationale legers werden gedurende de negentiende eeuw echter niet alleen hervormd, de dienstneming van de eigen burgers in een buitenlands leger legden de mogendheden ook juridisch aan banden. Doordat steeds meer landen zich conformeerden aan deze trend ontstond er een norm tegen vreemde krijgsmacht.²⁵ Maar hoe kwam die nieuwe norm precies tot stand en waarom kozen staten ervoor zich daaraan te conformeren? Die vragen zullen eerst aan de orde komen om vervolgens te kijken hoe de aanwezige norm gebruikt kan worden als analysemethode voor het Nederlandse buitenlandse beleid tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw.

Naar een nationaal leger

De overgang naar nationale legers was een moderne ontwikkeling. Het gebruik van huursoldaten die een militaire dienst verleenden in ruil voor een vergoeding was al in de vroegste beschavingen een gebruikelijk fenomeen. Onder andere het Oude Egypte, Carthago en het Romeinse Rijk steunden op ingehuurde strijdkrachten. Huursoldaat wordt dan ook wel gezien als het één-na-oudste beroep. Vanaf de elfde eeuw waaide het gebruik van huurlingen over vanuit het Byzantijnse Rijk naar Europa, waar voorheen het feodale stelsel zorgde voor de benodigde strijdkrachten. De betaalde soldaten waren voor de burgers van de opkomende steden een mogelijkheid om zichzelf te onttrekken aan militaire dienst. Voor de vorsten was het een manier om het militaire monopolie van de feodale klassen te doorbreken. Uiteindelijk bestonden de Europese legers van de vijftiende tot de achttiende eeuw bijna geheel uit huursoldaten.²⁶ Daarvan was een groot deel afkomstig uit het buitenland. In de legers van bijvoorbeeld Pruisen, Groot-Brittannië, Frankrijk en Spanje was tenminste vijftientig tot wel zestig procent uit het buitenland afkomstig.²⁷

Nederland week niet af van de standaard. Een deel van het Nederlandse leger werd in de achttiende eeuw geleid door officieren uit Frankrijk, Duitsland, Schotland en Ierland. Nederlandse soldaten streed op hun beurt onder andere mee met het Britse leger tijdens de oorlog met Frankrijk in 1701 en met Duitse prinsdommen gedurende de Zevenjarige Oorlog van 1756 tot 1763.²⁸ Het inhuren van een multinational leger was zodoende een beproefde en gelegitimeerde praktijk in het statensysteem. Dit gouden tijdperk van internationale rekrutering werd mogelijk gemaakt doordat grenzen in Europa slecht gedefinieerd waren en constant werden betwist. Ook was het nationale

²⁵ Levy, 'Soldiers as Laborers', 193-194.

²⁶ Joenniemi, 'Two Models of Mercenarism', 184-187.

²⁷ Janice E. Thomson, 'State Practices, International Norms, and the Decline of Mercenarism', *International Studies Quarterly* 34, 1 (1990) 23-47, 24.

²⁸ Thomson, 'State Practices', 25.

zelfbewustzijn van zowel staten als burgers nog onderontwikkeld waardoor er geen reden was om af te wijken van de aanwezige norm.²⁹

Tijdens de Franse Revolutie werd besloten om wel te breken met de norm van een internationale krijgsmacht. De revolutionairen kozen ervoor een nationaal leger op te richten, omdat een dergelijk instituut beter de rechten van de Franse burgers zou reflecteren. Een nationaal leger kwam overeen met de idealen die gepropageerd werden over de connectie tussen burgers en de soevereiniteit van de natiestaat. Het nieuwe Franse leger was echter niet in trek bij vrijwilligers waardoor op 23 augustus 1793 werd overgegaan op de invoering van de dienstplicht.³⁰ Het Franse model vond navolging in Pruisen aan het begin van de negentiende eeuw. Pruisen interpreteerde de Franse overwinningen op de eigen huurlegers tijdens de Napoleontische Oorlogen als het bewijs van de waarde van een nationaal leger. Belangrijker was misschien nog de overwinning van een Pruisisch burgerleger op de Franse troepen in 1813. Na de gebeurtenissen gingen er binnen de Pruisische regering stemmen op om de afhankelijkheid van huursoldaten te verminderen door een troepenmacht samen te stellen die de natie meer intiem verbond met het leger, met andere woorden werd het voorstel gedaan om een burgerleger in het leven te roepen.³¹

De successen van het Pruisische leger, vooral in de Frans-Duitse Oorlog van 1870 tot 1871, waren reden voor andere landen om ook met de norm van een internationale krijgsmacht te breken. Voor realisten, zoals Deborah Avant, is dit het belangrijkste argument waardoor de overgang naar nationale legers te verklaren is. Pruisen koos uit strategisch oogpunt voor een troepenmacht bestaande uit de eigen burgers, omdat het door de eigen ervaringen ervan overtuigd was geraakt dat een nationaal leger beter vocht. Andere landen kwamen door de externe prikkel van de Pruisische successen vervolgens op het idee dat er strategisch voordeel behaald kon worden door de invoering van de dienstplicht.³² Het argument van de realisten geeft aan waardoor de norm van een internationale krijgsdienst kwam te vervallen, maar verklaart niet hoe een internationaal geaccepteerde norm tegen vreemde krijgsdienst tot stand kwam.

Norm tegen vreemde krijgsdienst

Vreemde krijgsdienst raakte volgens constructivisten uit de gratie door veranderde ideeën over soevereiniteit en neutraliteit. De Verlichting leidde een tijdperk in waarbij soevereiniteit overgeheveld werd van de vorst naar het volk. De soevereiniteit bracht

²⁹ Nir Arieli, Gabriela A. Frei en Inge van Hulle, 'The Foreign Enlistment Act, International Law, and British Politics, 1819-2014', *The International History Review* (2015) 1-21, 3.

³⁰ Avant, 'From Mercenary to Civilian Armies', 55.

³¹ Fitzsimmons, 'A Rational-constructivist Explanation for the Evolution and Decline of the Norm against Mercenarism', 21.

³² Avant, 'From Mercenary to Civilian Armies', 67.

voor de burger verplichtingen met zich mee ten behoeve van de eigen natiestaat. De natiestaat werd namelijk verantwoordelijk gehouden voor de individuele handelingen van de eigen burgers.³³ Met de verscherping van territoriale grenzen en de groei van staatsautoriteit werd het volgens Janice E. Thomson dan ook van belang om grensoverschrijdende handelingen van de eigen bevolking aan banden te leggen.³⁴ Vooral omdat staten niet ongewenst betrokken wilden raken bij conflicten waarin zij zich neutraal verklaarden. Het idee dat de neutraliteit geschonden kon worden doordat individuen in vreemde krijgsdienst traden was ook een nieuw concept. Aan het einde van de achttiende eeuw werd het principe, dat een neutrale staat moet voorkomen dat de eigen burgers ingezet worden in een buitenlands conflict, voor het eerst gecodificeerd.³⁵

De Verenigde Staten stonden model voor de nieuwe norm tegen het gebruik van buitenlandse troepen. Gedurende de Eerste Coalitieoorlog, tussen het revolutionaire Frankrijk en een bondgenootschap van Europese mogendheden van 1792 tot 1797, begon Frankrijk Amerikaanse burgers te rekruteren om de Engelse scheepsvaart aan te vallen. Als reactie op de ongewenste rekrutering schreef de Amerikaanse Minister van Buitenlandse Zaken, Thomas Jefferson, een brief aan de Franse ambassadeur in de Verenigde Staten, Edmond Genêt. In de brief stelde Jefferson dat 'the granting of military commissions, within the United States, by any other authority than their own, [was] an infringement on their sovereignty.'³⁶ De soevereiniteit van de Verenigde Staten werd volgens Jefferson aangetast door de invloed van een andere mogendheid op Amerikaanse burgers. Ook waren de gevechtshandelingen van Amerikanen gedurende het conflict in strijd met de neutraliteit van de Verenigde Staten. Uit het streven die ontwikkelingen een halt toe te roepen kwam de Neutrality Act van 1794 voort. De Neutrality Act verbood Amerikaanse burgers om in dienst te treden bij een leger van een andere staat.³⁷ Het zou het begin betekenen van een internationale norm tegen vreemde krijgsdienst.

Andere landen volgden het voorbeeld van de Verenigde Staten. Groot-Brittannië zag de rationaliteit van juridische maatregelen tegen vreemde krijgsdienst in nadat duizenden Britse vrijwilligers aan het begin van de negentiende eeuw afreisden naar Zuid-Amerika om zich daar in te zetten voor de onafhankelijkheidsstrijd. De buitenlandse dienst van de vrijwilligers strookte niet met het neutraliteitsbeleid van Groot-Brittannië. De Britse Foreign Enlistment Act van 1819 werd gebaseerd op de Amerikaanse Neutrality Act. De Britse variant verbood het 'without the permission of His Majesty [to] enlist in the military services of any foreign prince, state, potentate, colony, province or part of any

³³ Thomson, 'State Practices', 44.

³⁴ Janice E. Thomson, *Mercenaries, Pirates, and Sovereigns. State-Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe* (1994), 19.

³⁵ Thomson, 'State Practices', 37.

³⁶ George Washington, *A Message of the President of the United States to Congress Relative to France and Great-Britain* (Philadelphia 1793) 23.

³⁷ Thomson, *Mercenaries*, 78-79.

province or people.³⁸ De voorbeelden van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië vonden geleidelijk aan navolging in andere staten. Tussen 1794 en 1938 voerden negenenveertig staten een vorm van permanente juridische controle in om de vreemde krijgsmacht van de eigen bevolking tegen te gaan. Straffen voor wetsovertreding varieerden van boetes tot gevangenisstraffen, en van verbanning tot het verlies van de nationaliteit.³⁹

In Nederland werd in 1892 door de regering besloten om ook de internationale norm te gaan hanteren. Als kleine mogendheid, ingeklemd tussen grootmachten, was Nederland ook niet bij machte de norm naast zich neer te leggen. Er werd een buitenlands beleid van strikte onthouding gevoerd en een wet tegen in vreemde krijgsmacht kon daarbij niet ontbreken.⁴⁰ In het Staatsblad nummer 268 werd op 12 december 1892 verkondigd dat het Nederlanderschap werd verloren 'door zonder Ons verlof zich te begeven in vreemden krijgs- of staatsdienst.'⁴¹ Vreemde krijgsmacht bleef dus wel mogelijk als daar toestemming voor was gegeven door de koningin. Van verlof voor één van de strijdende partijen kon echter geen sprake zijn als het een conflict was waarin Nederland zich neutraal had verklaard. De ingevoerde wet, met het verlies van het Nederlanderschap als straf, zal als leidraad dienen voor de analyse van het Nederlandse beleid in de verschillende casussen. Er zal echter steeds gesproken worden over de norm, aangezien er naast de wet ook verzwakkende of verzwarende maatregelen door de Nederlandse regering werden genomen die relevant waren voor de beoordeling van de conformiteit aan de norm.

Interactionisme

Dat internationale normen het handelen van staten beïnvloeden wordt zowel onderkend door constructivisten als realisten. Zoals in het geval van het afwijzen van de norm met betrekking tot een internationale krijgsmacht stellen realisten dat het hanteren van een norm puur gebaseerd is op een utilitaristische benadering. Staten maken hun keuze vanuit de rationele overweging om een zo groot mogelijk voordeel te behalen. Bekeken vanuit dat perspectief zagen staten af van een internationale krijgsmacht door de overtuiging dat met een nationaal leger meer succes te behalen viel. Constructivisten daarentegen stellen dat een norm niet gehanteerd wordt uit eigenbelang, maar omdat het normatieve gedrag als correct, wenselijk en geschikt wordt beschouwd. Staten

³⁸ Geciteerd in: Arielli, Frei en Van Hulle, 'The Foreign Enlistment Act', 2-3.

³⁹ Thomson, 'State Practices', 34.

⁴⁰ Jan Hoffenaar, 'De Nederlandse krijgsmacht in historisch perspectief', in: E.R. Müller et al (ed.), *Krijgsmacht. Studies over de organisatie en het optreden* (Amsterdam 2004) 27-66, 32.

⁴¹ Hendrik Jan Smidt, 'Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden. Nummer 268: Wet van den 12den December 1892, op het Nederlanderschap en het ingezetenschap' (Versie onbekend) http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/Stbl_1892-268-nederlanderschap.pdf (3 september 2016).

volgen daarmee de zogenoemde 'logic of appropriateness'.⁴² Volgens een puur constructivistische benadering zouden alle Nederlanders in vreemde krijgsdienst vanaf 1892 hun Nederlanderschap hebben verloren. Het zal echter blijken dat er in de praktijk structureel werd afgeweken van de 'logic of appropriateness' door de Nederlandse regering.

Verschillende sociale wetenschappers stellen, door dergelijke afwijkingen van de 'logic of appropriateness', dat er een intieme rol bestaat tussen norm en rationaliteit. Scott Fitzsimmons spreekt zelfs van een rationeel-constructivisme. Volgens Fitzsimmons heeft het rationeel-constructivisme met het constructivisme gemeen dat normen verantwoordelijk zijn voor het beïnvloeden van beleidsvoering. Maar hij stelt dat actoren een beredeneerde afweging maken over welke normen bruikbaar zijn om te handhaven, en welke overtreden kunnen worden. Volgens Fitzsimmons is het afwijken van een norm meestal gebaseerd op een rationele afweging ten bate van de eigen staat.⁴³ Gary Goertz en Paul F. Diehl sluiten zich aan bij het standpunt van Fitzsimmons dat eigenbelang van invloed is op het handelen van staten. Zij stellen dat 'one cannot think properly about norms and their relation to behavior without considering power and rationality.'⁴⁴ Het gedrag van staten kan zowel door de norm als door eigenbelang beïnvloedt worden en het is volgens Goertz en Diehl dan ook niet mogelijk om de twee los van elkaar te zien.⁴⁵ Niet iedereen in het debat ziet de rationaliteit van actoren als een berekenend proces om maximaal profijt te behalen voor de eigen staat. Martha Finnemore en Kathryn Sikkink zeggen dat redentie niet plaatsvindt om ervoor te zorgen dat er voordeel behaald wordt, maar om te bepalen wat naar de omstandigheden de juiste actie is. Volgens Finnemore en Sikkink moeten actoren kiezen 'between very different duties, obligations, rights, and responsibilities with huge social consequences.'⁴⁶ De structuur van de situatie beïnvloedt zodoende de keuze om de norm te hanteren of om er juist van af te wijken.

De verschillende stromingen worden enigszins verenigd door het perspectief van Vaughn P. Shannon. Hij gaat ervan uit dat 'accountable leaders have political and psychological reasons for being sensitive to social expectations.'⁴⁷ Zowel de belangen van de staat als de sociale omstandigheden beïnvloeden de keuze voor normhandhaving. Shannon noemt het zelf een interactionistisch perspectief. Binnen dat perspectief is conformeren aan de norm de standaard. Conformatie zorgt voor duidelijke richtlijnen en leidt ertoe dat handelingen worden goedgekeurd binnen de internationale gemeenschap. Voor een overtreding van de norm is het noodzakelijk dat er een conflict ontstaat tussen

⁴² Finnemore en Sikkink, 'International Norm Dynamics and Political Change', 912-913.

⁴³ Fitzsimmons, 'A Rational-constructivist Explanation for the Evolution and Decline of the Norm against Mercenarism', 4-5.

⁴⁴ Gary Goertz en Paul F. Diehl, 'Toward a Theory of International Norms: Some Conceptual and Measurement Issues', *The Journal of Conflict Resolution* 36, 4 (1992) 634-664, 635.

⁴⁵ Goertz en Diehl, 'Toward a Theory of International Norms', 637.

⁴⁶ Finnemore en Sikkink, 'International Norm Dynamics and Political Change', 914.

⁴⁷ Geciteerd in: Shannon, 'Norms Are What States Make of Them', 293-294.

de belangen van de regering en de gevestigde norm. Omdat een schending van de norm kan zorgen voor een negatief oordeel van de internationale gemeenschap zal dit alleen plaatsvinden als er ruimte is voor een brede interpretatie van de situatie. Als de situatie ambigue genoeg is, en de norm daartoe de ruimte biedt, kunnen beleidsmakers er volgens Shannon voor kiezen de morele verantwoording tegenover de norm naast zich neer te leggen.⁴⁸ Overtreding van de norm zal dan ook alleen plaatsvinden als sociale druk – bijvoorbeeld vanuit de publieke opinie – of het eigenbelang – bijvoorbeeld het verstevigen van de eigen politieke positie – de handhaving van de norm onder druk zetten. Als de internationale gemeenschap zich echter hard maakt voor de handhaving van de norm zal een regering zich gedwongen voelen om zich aan de normatieve verplichtingen te houden. Shannon biedt met zijn interactionisme zodoende een raamwerk waarin de 'agent', vertegenwoordigd door de staat, en de 'structure', vertegenwoordigd door de norm, worden samengebracht.⁴⁹

In de behandeling van de normhandhaving door de Nederlandse regering met betrekking tot vreemde krijgsdienst zal het interactionisme van Shannon gebruikt worden als analysemethode. De norm, met de wet uit 1892 als leidraad, zal als standaard genomen worden. De wijze van handhaving of afwijking van de norm zal bekeken worden door de handelingen van de Nederlandse regering te plaatsen binnen de internationale context. Werden er mogelijkheden gevonden om als 'agent' te handelen uit eigenbelang of werd de 'structure' gevolgd die opgelegd werd door de internationale gemeenschap? Waren er voor de Nederlandse regering rationele, pragmatische of opportunistische overwegingen om over te gaan tot normovertredingen of handelde zij conform de aangenomen maatregelen? Deze vragen zullen behandeld worden aan de hand van drie casussen: de Boerenoorlog (1899-1902), de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), en de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939).

De drie conflicten zijn gekozen om verschillende redenen. Ten eerste waren er genoeg Nederlanders actief in de oorlogen. Hierdoor was er genoeg bronmateriaal om het beleid wat er tegen de vrijwilligers gevoerd werd naar behoren te analyseren. Ten tweede voerde Nederland gedurende de drie conflicten een neutraliteitspolitiek. Dat is van belang, omdat vreemde krijgsdienst van Nederlanders een schending van de Nederlandse neutraliteit betekende als de norm niet gehanteerd werd. De druk vanuit de internationale gemeenschap om op te treden tegen vreemde krijgsdienst was daardoor groter dan bijvoorbeeld tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ten slotte werd de wet uit 1892 in 1984 gewijzigd, waardoor Nederlanders alleen gestraft werden als zij in dienst traden bij een leger dat bij gevechtshandelingen betrokken was tegen Nederland of een

⁴⁸ Shannon, 'Norms Are What States Make of Them', 293-294.

⁴⁹ Ibidem, 311.

bondgenootschap waar Nederland lid van was.⁵⁰ De vergelijking met de andere conflicten zou daardoor aanzienlijk worden bemoeilijkt. Met de behandeling van de drie casussen zal echter genoeg inzicht verkregen worden in het beleid van de Nederlandse regering met betrekking tot de norm tegen vreemde krijgsdienst.

⁵⁰ Rijksoverheid, 'Rijkswet op het Nederlanderschap' (30 maart 2016)
<http://wetten.overheid.nl/BWBR0003738/2014-04-01> (24 oktober 2016).

2. Stamverwante strijders in de Boerenoorlog (1899-1902)

Hebt gij 't gehoord, hoe onze broeders lijden,
Het zontental door Neêrland steeds beheerd,
Dat Britsch geweld, sterk door den nood der tijden,
Ons met de Kaap als heeft van 't hart gescheurd?
Maar 't Boerenras boog nooit zijn nek als slaven,
Daar 't eer zijn grond van d'vrijheidsvaan verliet,
En 't Hollandsch hart, trotsch op de wakk're braven,
Vergeet, verlaat in nood zijn broeders niet.⁵¹

Carel Steven Adama van Scheltema schreef dit gedicht tijdens de Tweede Boerenoorlog die plaatsvond van 1899 tot 1902. Net als vele andere dichters en schrijvers ten tijde vertolkte Adama van Scheltema met zijn woorden het gevoel dat aanwezig was onder de Nederlandse bevolking; een gevoel van stamverwantschap met de Boeren in Zuid-Afrika. De stamverwantschap was een belangrijke reden dat de Nederlandse publieke opinie aan de zijde stond van Transvaal en Oranje Vrijstaat, de twee Boerenrepublieken die in oorlog waren met Groot-Brittannië.⁵² Ongeveer 475 Nederlanders kozen er zelfs voor om actief mee te vechten met de Boeren. Maar wat was eigenlijk de oorzaak van het conflict? En waarom heerste er in Nederland zoveel solidariteit met de Boerenzaak? Het is waardevol om eerst bij deze vragen stil te staan om zodoende genoeg inzicht te krijgen in de Boerenoorlog en de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van het conflict. Vanuit dat inzicht kan de reactie op de Nederlanders die meevochten met de Boeren worden geanalyseerd. Het zal blijken dat de Nederlandse regering wel degelijk maatregelen trof tegen Nederlanders volgens de norm. Maar door de sympathie voor de Boerenzaak vanuit verschillende hoeken van de maatschappij werden de maatregelen niet altijd even strikt nageleefd.

Stamverwantschap

Nederlandse ideeën over stamverwantschap grijpen terug tot 1652. In dat jaar arriveerde de Nederlander Jan van Riebeeck met tachtig bemanningsleden in de Tafelbaai in Zuid-Afrika. Van Riebeeck vestigde daar in opdracht van de Verenigd Oost-Indische Compagnie een bevoorradingspost ten behoeve van de handel tussen Nederland en de Oost. Vanaf het moment dat de haven gevestigd was vormde het een steeds verder

⁵¹ A.H. Huussen Jr., 'De Anglo-Boerenoorlog in de Nederlandse Poëzie 1899-1902' (Groningen 2002), 17.

⁵² Wilfred Jonckheere, 'Nederland, Vlaanderen en de Boerenoorlog', in: Ena Jansen en Wilfred Jockheere (ed.), *Boer en Brit. Ooggetuigen en schrijvers over de Anglo-Boerenoorlog in Zuid-Afrika* (Amsterdam 2001) 32-46, 32-33.

uitbreidend centrum voor Europese kolonisten. Een mengeling van voornamelijk Nederlanders, Duitsers en Franse Hugenoten zorgde voor de totstandkoming van een blanke Afrikaner bevolking te midden van een veelvoud aan oorspronkelijke rijken. Vanaf 1795 vielen de 'Kaapse Nederlanders', oftewel de Boeren, onder Brits gezag. Omdat Frankrijk Nederland was binnengevallen tijdens de Franse Revolutionaire Oorlogen besloot Groot-Brittannië de Kaap in te nemen om de zeeroute naar het oosten te beschermen tegen Franse invloed. In 1814 annexeerde Groot-Brittannië Kaap de Goede Hoop uiteindelijk officieel.⁵³

Het Britse beleid stemde vanaf het begin een deel van de Boeren ontevreden. Om de beperkingen op hun levenswijze te ontlopen kozen duizenden van hen ervoor om in 1834 te migreren. De 'Grote Trek' was voor de Boeren een manier om in opstand te komen tegen de Britse autoriteit. Nadat ze weerhouden waren de kustregio Natal te betreden vestigden 14.000 *Voortrekkers* zich in het binnenland. In respectievelijk 1852 en 1854 erkende Groot-Brittannië de onafhankelijkheid van de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) en Oranje Vrijstaat, de twee gestichte Boerenrepublieken.⁵⁴ De aanwezige verstandhouding tussen 'Boer en Brit' werd op scherp gezet door de vondst van grote hoeveelheden diamanten gedurende 1869 in Kimberley, een gebied dat beide partijen opeisten. Door de spanningen wonnen imperialistische standpunten in Groot-Brittannië terrein en gingen er stemmen op om Transvaal en Oranje Vrijstaat binnen een confederale staatsstructuur op te nemen. De Britse Koloniale Secretaris, Lord Carnarvon, voegde de daad bij het woord en annexeerde Transvaal in april 1877. Hij ging er vanuit dat Oranje Vrijstaat zich uit eigen overtuiging zou overgeven aan de voordelen van de confederatie.⁵⁵

Opmerkelijk is dat er voor en tijdens de annexatie van Transvaal in Nederland nauwelijks gesproken werd over stamverwantschap met de Boeren. Voor 1880 werden de Boeren over het algemeen bekritiseerd om hun traditionele levenswijze en bestempeld als dom, lui en achterlijk.⁵⁶ Die gedachten veranderden door de Eerste Boerenoorlog. Op 15 december 1880 kwamen de Boeren in Transvaal in opstand onder leiding van Paul Kruger, Piet Joubert en M.W. Pretorius.⁵⁷ De vrijheidsstrijd maakte in Nederland veel emoties los en zorgde voor een constante stroom aan steunbetuigingen in de Nederlandse pers. De Utrechtse hoogleraar Pieter Harting spoorde de pro-Boer beweging aan met een brief 'Aan den Britsche Natie', die hij op 23 december 1880 publiceerde in een lokale krant. De actie vond navolging in landelijke dagbladen en kreeg de steun van duizenden Nederlanders. Al snel leidde de succesvolle strijd van de Transvalers tot het

⁵³ Iain R. Smith, *The Origins of the South African War, 1899-1902* (New York 1996) 14-17.

⁵⁴ Denis Judd en Keith Surrudge, *The Boer War. A History* (2013) 20-22.

⁵⁵ Judd en Surrudge, *The Boer War*, 26-28.

⁵⁶ Henk de Jong, 'Past as Future: The South African War, Dutch Observers and Military Memory', *Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies* 41, 1 (2013) 34-64, 36.

⁵⁷ Smith, *The Origins of the South African War*, 30.

benoemen van de Boeren als 'Geuzen der negentiende eeuw'; een beeld dat onder andere Abraham Kuyper van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) verkondigde en verder werd gepopulariseerd door de media.⁵⁸

De stamverwantschap was geboren. De Boeren werden nu geromantiseerd als een eerlijk, gelovig en vrijheidslievend volk dat de Nederlandse steun verdiende. De massale protesten van de Nederlandse bevolking tegen het Britse bewind oefenden druk uit op de Nederlandse regering. De minister van Buitenlandse Zaken, Theo van Lynden van Sandenberg, bleef zich echter beroepen op het Nederlandse afzijdigheidsstandpunt: 'De positie van Nederland, even als van elke andere Mogendheid, is de positie van een derde, dat wil zeggen een buiten de twistende partijen staande Staat.'⁵⁹ Tweede Kamerlid van de ARP, Levinus Keuchenius, vond het neutraliteitsargument niet voldoende: 'De vrees onze neutraliteit te schenden, de erkenning dat wij welwillendheid van Engeland hebben ondervonden in de Atjeh-aangelegenheden...zij mogen ons niet weerhouden te spreken voor onze stamgenooten.'⁶⁰ De 'stamgenooten' hadden echter ook zonder Nederlandse steun geen moeite om de opstand succesvol af te ronden. Na de beslissende slag bij de Majuba-heuvel op 27 februari 1881 wonnen de Boeren in Transvaal, verrassend genoeg, vrij gemakkelijk hun onafhankelijkheid terug.⁶¹

Krugers Hollanders

In Nederland was de succesvolle opstand binnen zowel liberale als antirevolutionaire kringen reden om de banden met de Zuid-Afrikaanse Republiek te versterken. Een belangrijke steun daartoe was de oprichting van de Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging (NZAV) op 12 mei 1881. Het belangrijkste doel van de NZAV was de rekrutering van emigranten om de ontwikkeling van de Boerenrepublieken te ondersteunen in Zuid-Afrika. Hoewel de rekrutering zich vooral richtte op boeren waren de meeste emigranten echter afkomstig uit hogere sociale klassen.⁶² De Nederlandse regering was niet bereid actief mee te werken aan het versterken van de Nederlandse invloed in Transvaal. Toen H.C. Bergsma in 1888 naar Pretoria vertrok voor de positie van consul-generaal in Transvaal kreeg hij van de minister van Buitenlandse Zaken, Abraham van Karnebeek, op het hart gedrukt het Nederlandse neutraliteitsbeleid te bewaken. 'De consul-generaal zorge in het bijzonder in zijn optreden bij de Transvaalsche regeering (...) en in zijn streven tot steun van het Hollandsche of

⁵⁸ M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de Opkomst van het Moderne Imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985) 118-119.

⁵⁹ Geciteerd in: Kuitenbrouwer, *Nederland en de Opkomst van het Moderne Imperialisme*, 120.

⁶⁰ Geciteerd in: G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en Aversie* (Franeker 1986) 31.

⁶¹ P. Schulten, 'Nederlandse Vrijwilligers in de Boerenoorlog', *Armamentaria* 33 (1998) 110-124, 110.

⁶² Vincent Kuitenbrouwer, *War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam 2012) 46-47.

Nederlandsche element in de Transvaal, geen aanstoot te geven aan de Britsche regeering.⁶³

Hoewel de Nederlandse emigratie beperkt bleef, tussen 1884 en 1899 vertrokken ongeveer 5000 tot 6500 Nederlanders naar Zuid-Afrika, wees president Kruger wel belangrijke functies toe aan zijn *Hollanders*. Nederlanders namen zodoende belangrijke posities in binnen het staatsbestuur, de economie en het culturele leven, wat leidde tot de totstandkoming van zogenoemde 'Hollander bolwerken'. Volgens de historicus Maarten Kuitenbrouwer was er zelfs sprake van 'een zeker informeel imperialisme', voor zover het beleid van de Zuid-Afrikaanse Republiek ten gunste van Nederlands belangen werd bepaald.⁶⁴ Voor veel Transvalers was dit dan ook een aantasting van hun positie. Daarnaast waren de verschillen in afkomst en geloofsbeleving, met daarbovenop het arrogante gedrag van de Nederlanders, reden tot een sterke Hollanderhaat.⁶⁵ Ook vanuit de Nederlanders was de verwantschap minder dan in Nederland werd gepropageerd. De meeste Nederlanders gingen niet met Afrikaners om. Belangrijke reden daarvoor was de weigering om Afrikaans te spreken, wat zij maar zagen als een 'kombuis- en kaffertaaltje'. Maar ook opvattingen en gewoonten lagen ver uiteen. De moeizame relatie tussen de boeren en de Nederlandse immigranten droeg bij aan de polarisatie van de samenleving.⁶⁶

Toch kozen Nederlanders ervoor aan de zijde van de Boeren te strijden in tijden van nood. De ontdekking van een grote hoeveelheid goud in 1886 op de Witwatersrand in Transvaal zette de gespannen verhoudingen tussen de Boerenrepublieken en Groot-Brittannië opnieuw op scherp. President Kruger probeerde de Britse invloed op de goudmijnindustrie zo ver mogelijk te beperken. Hij hief zware belastingen op de industrie om zoveel mogelijk geld los te weken van de gevestigde monopolies. Kruger was daarnaast ook niet bereid burgerrechten toe te kennen aan de toegestroomde Britse *Uitlanders*. De groeiende macht en rijkdom van Transvaal maakte een vreedzame transitie tot een confederatie, zoals de Britse regering wenste, steeds minder waarschijnlijk. Met de aanstelling van de imperialistisch gezinde Joseph Chamberlain als Koloniaal Secretaris op 26 juni 1895 werd het Britse beleid dan ook steeds agressiever.⁶⁷

Om de invloed van de Boeren te beteugelen opperde Cecil Rhodes, de premier van de Kaapkolonie, Transvaal opnieuw te annexeren. Rhodes bedacht een complot waarbij de *Uitlanders* in Witwatersrand in opstand zouden komen. Tegelijkertijd moest er tijdens de jaarwisseling op 31 december 1895 een inval in Transvaal plaatsvinden onder leiding van Leander Starr Jameson. De 'Jameson Raid' faalde in alle opzichten en maakte een

⁶³ Geciteerd in: Kuitenbrouwer, *Nederland en de Opkomst van het Moderne Imperialisme*, 129.

⁶⁴ Kuitenbrouwer, *Nederland en de Opkomst van het Moderne Imperialisme*, 129-130.

⁶⁵ Kuitenbrouwer, *War of Words*, 47-48.

⁶⁶ Schutte, *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899*, 102.

⁶⁷ Judd en Surridge, *The Boer War*, 32-35.

vreedzame oplossing van het conflict vrijwel ondenkbaar.⁶⁸ De Nederlandse immigranten waren over het algemeen sterk in hun veroordeling van de Britse inval. In groten getale sloten ze zich, ondanks de aanwezige Hollanderhaat, vrijwillig aan bij de Boerencommando's.⁶⁹ De Nederlandse regering hield zich ook niet geheel afzijdig door na de afgeslagen inval een voorzichtig geformuleerde felicitatie naar Kruger te sturen. De Minister van Buitenlandse Zaken, Joan Roëll, verzekerde koningin Emma ervan 'dat dit telegram, zoowel wat de strekking als de zamenstelling betreft, geen aanstoot kan geven aan de Britsche regering, terwijl het toch een bewijs van onze sympathie bevat.'⁷⁰

Samen ten strijde

Wat wel aanstoot kon geven aan de Britse regering was de houding van de Nederlandse regering op het gebied van dienstplicht voor Nederlanders in Transvaal. Op 17 december 1898 stuurde de minister van Buitenlandse Zaken, Willem Hendrik de Beaufort, een verzoek aan de consul-generaal in Pretoria om 'zich voortaan strikt te willen onthouden van elke démarche bij de Zuid-Afrikaansche Regeering om Nederlanders vrijstelling te laten geven van dienstplicht in de Transvaal.'⁷¹ Aangezien Transvalers in Nederland ook onderworpen waren aan de militiewet zou het volgens De Beaufort scheve gezichten opleveren als Nederlanders in Transvaal wel vrijstelling van de dienstplicht zouden krijgen. Hiermee lijkt de Nederlandse regering eigen onderdanen toegestaan te hebben dienst te nemen onder vreemde vlag. Vooral omdat later zou blijken dat Nederlanders hierdoor hun nationaliteit niet zouden verliezen.

Aangezien het voor de consul-generaal, F.J. Domela Nieuwenhuis, onduidelijk was wanneer in vreemde krijgsmacht treden aanleiding was voor het verliezen van de nationaliteit gaf De Beaufort uitleg. De wet uit 1892 gaf volgens De Beaufort aan dat 'een Nederlander, die in een vreemd land tot krijgsmacht gedwongen wordt, door het vervullen van dezen wettelijken plicht zijn Nederlanderschap niet verliest.'⁷² De wet sprak namelijk over 'het zich begeven in vreemden krijgsmacht', volgens De Beaufort was daarvoor een vrijwillige keuze nodig en verplichte krijgsmacht viel daar niet onder. Deze rationele redenering vanuit een juridische invalshoek maakte het wel erg eenvoudig voor de Nederlandse regering zich te onttrekken aan de norm. Nederlanders hoefden zich alleen maar op te laten roepen voor dienst in de Boerenlegers. Het is exact deze vrije interpretatie van de wet waar Groot-Brittannië Nederland van beschuldigde na de

⁶⁸ Smith, *The Origins of the South African War*, 75-77.

⁶⁹ Schutte, *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899*, 105.

⁷⁰ Geciteerd in: Kuitenbrouwer, *Nederland en de Opkomst van het Moderne Imperialisme*, 176.

⁷¹ Brief van De Beaufort aan Domela Nieuwenhuis, 17 dec 1898, Nationaal Archief, Den Haag (NA), Ministerie van Buitenlandse Zaken: Nederlandse Vertegenwoordiging in Zuid-Afrika te Pretoria (MBZNVZ), inv. nr. 15.

⁷² Brief van De Beaufort aan Domela Nieuwenhuis, 19 april 1900, NA, MBZNVZ, inv. nr. 15.

oorlog.⁷³ Maar zover was het nog niet. Het impliceert in ieder geval alvast dat de situatie paste binnen het raamwerk van het interactionistisch perspectief. De toestand waarin de vrijwilligers zich bevonden was ambigue genoeg voor de Nederlandse regering om, waar mogelijk, van de norm af te wijken tijdens de Boerenoorlog.

Aan het einde van de negentiende eeuw zagen alle partijen in dat een oorlog eigenlijk onvermijdelijk was. De Nederlanders in Zuid-Afrika beseften dat de komende strijd van de Boeren ook hun strijd zou worden. Weinigen verlieten het land met het uitzicht op de nakende oorlog. Vanuit Nederland begaven zich ook vrijwilligers naar Transvaal om aan de strijd deel te nemen. Onder de Nederlanders ter plekke kwam de vraag op wat hun aandeel zou zijn in de oorlog. De voormalige staatsprocureur, H.J. Coster, en de voormalige Secretaris van Onderwijs, C.G. de Jonge, kwamen tot het voornemen om een specifiek Hollanderkorps op te richten.⁷⁴ Op 7 september 1899 riepen Coster en De Jonge een vergadering bijeen in Pretoria waar ongeveer vijftig Nederlanders en oud-Nederlanders op afkwamen. Tijdens de vergadering bespraken zij de mogelijkheden tot de oprichting van een eigen korps. Belangrijk punt van discussie was het risico dat men liep om door deelname het Nederlandschap te verliezen.⁷⁵ Tijdens de volgende vergadering op 14 september liet één van de oprichters van het Hollanderkorps, B.G. Verselewel de Witt Hamer, weten dat Nederlanders volgens de wet inderdaad hun Nederlandschap zouden verliezen door vrijwillig in vreemde krijgsdienst te treden. De vrijwilligers namen de gevolgen van hun daden op de koop toe. De Witt Hamer stelde daarom een motie voor met als besluit 'de Commissie op te dragen regelen op te trekken ter vorming van een korps van Nederlanders en oud-Nederlanders (...) en de diensten van zoodanig korps aan de [Transvaalse] Regeering aan te bieden.'⁷⁶

Een dag na het besluit publiceerde de Commissie tot Organisatie van Nederlanders en Oud-Nederlanders een artikel in de pro-Boerenkrant *De Volksstem* onder de titel 'Oproeping tot Nederlanders en Oud-Nederlanders'. De oproep richtte zich op Nederlanders en Oud-Nederlanders in en om Pretoria om zich in te zetten voor de strijd van de Boeren. Het doel was 'aanbiedingen te verkrijgen van personen die bereid zijn tot het verrichten van krijgsdienst of op andere wijze mede te werken in 't belang van land en volk.'⁷⁷ De Nederlandse regering tekende geen protest aan tegen de oproep. Na de oorlog beschouwde de Britse Kolonel James Edward Edmonds deze nalatigheid als het openlijk toestaan van vijandigheden tegen de Britse kroon.⁷⁸ In ieder geval was er geen weerstand tegen de definitieve oprichting van het Hollanderkorps op 22 september 1899.

⁷³ Brief van kolonel Edmonds aan de consul generaal der Nederlanden, 24 februari 1903, NA, MBZNVZ, inv. nr. 15.

⁷⁴ Schutte, *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899*, 111.

⁷⁵ Schulten, 'Nederlandse Vrijwilligers in de Boerenoorlog', 111.

⁷⁶ Geciteerd in: Schutte, *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899*, 112.

⁷⁷ 'Oproeping tot Nederlanders en Oud-Nederlanders', *De Volksstem*, 15 september 1899.

⁷⁸ Brief van kolonel Edmonds aan de consul generaal der Nederlanden, 24 februari 1903, NA, MBZNVZ, inv. nr. 15.

Het korps bestond uit twee onderdelen: één voor velddienst, waar ongeveer 150 man was aangesloten, en de ander voor garnizoensdienst, waar 300 man voor beschikbaar was. Naast het Hollanderkorps sloten verschillende Nederlanders zich ook aan bij lokale Boerencommando's.⁷⁹

Uiteindelijk zouden de Nederlanders samen met de Boeren op 11 oktober 1899 in oorlog zijn met Groot-Brittannië. Onderhandelingen hadden in de maanden voorafgaand aan de oorlog geen succes opgeleverd. Ook vanuit Nederland had De Beaufort nog een informeel voorstel tot bemiddeling aangeboden bij de Britse regering. De druk hiertoe was groot vanuit de Nederlandse publieke opinie en De Beaufort week kort af van de strikte afzijdigheidspolitik. Voordat het verzoek beantwoord kon worden had Kruger echter op 9 oktober al een ultimatum gesteld.⁸⁰ Het ultimatum kwam als reactie op de Britse troepenmacht die zich had verzameld op de grenzen met de Boerenrepublieken. De tienduizenden Britse soldaten waren ingezet als pressiemiddel om concessies af te dwingen bij Kruger, zonder succes. Kruger vaardigde een ultimatum uit waarin één van de voorwaarden was 'dat de troepen die zich op de grenzen der Republiek bevinden onmiddelyk werden teruggetrokken'. Als de eisen niet voor 11 oktober 1899 om vijf uur in de middag waren ingewilligd zouden de republieken dat beschouwen 'als eene formeele oorlogsverklaring'.⁸¹

Het ultimatum was uitgegeven in de wetenschap dat het tenminste zes weken ging duren voordat versterkingen voor het Britse leger zouden arriveren in Zuid-Afrika; tot dat moment hadden de Boeren een overwicht. De jonge staatsprocureur, J.C. Smuts, stelde voor om de Britse koloniën snel binnen te vallen om zodoende de Britse havensteden in handen te krijgen en daarmee de aankomst van de versterkingen te verstoren.⁸² De Boeren kregen de gelegenheid om tot de aanval over te gaan aangezien Groot-Brittannië, zoals verwacht, geen gehoor gaf aan het ultimatum. De gezant van Transvaal in Europa, Willem Leyds, informeerde De Beaufort op 11 oktober over de situatie. Leyds stelde dat aangezien de Britse regering 'binnen den gestelden tijd geweigerd heeft om aan de eischen in de nota genoemd, gevolg te geven, moet worden aangenomen dat de Zuid-Afrikaansche Republiek en het Vereenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Ierland, in staat van oorlog verkeeren'.⁸³

⁷⁹ Schulten, 'Nederlandse Vrijwilligers in de Boerenoorlog', 111.

⁸⁰ Kuitenbrouwer, *Nederland en de Opkomst van het Moderne Imperialisme*, 183-184.

⁸¹ Nota als bijlage van brief van Leyds aan de minister van Buitenlandse Zaken, 11 oktober 1899, NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken A-Dossiers (MBZA), inv. nr. 436.

⁸² Peter Warwick, 'Part Two: War. Introduction', in: Peter Warwick (ed.), *The South African War. The Anglo-Boer War 1899-1902* (Londen 1980) 58-64, 58.

⁸³ Brief van Leyds aan de minister van Buitenlandse Zaken, 11 oktober 1899, NA, MBZA, inv. nr. 436.

Nederland neutraal

De uitbraak van de oorlog zorgde in Nederland voor veel ophef over het in te nemen standpunt. Onder de bevolking was het anti-Britse sentiment bijzonder sterk. Niet alleen het aanwezige stamverwantschap met de Boeren, maar ook de manier waarop het Britse imperialisme zich manifesteerde was reden voor een grootse protestbeweging.⁸⁴ Verscheidene pro-Boer bewegingen vormden zich, petitieën werden massaal ondertekend, sympathieverklaringen geschreven, geld ingezameld voor ambulancediensten en de onafhankelijkheidsrechten van de Boeren werden in de pers geproclameerd.⁸⁵ Kuyper, die onderhand was uitgegroeid tot oppositieleider, steunde de publieke zaak. Hij had een sterke antipathie ontwikkeld tegenover Groot-Brittannië en noemde het Britse beleid in Zuid-Afrika een 'politiek van volkerenmoord'. Toch steunde hij in grote lijnen het Nederlandse neutraliteitsbeleid van het kabinet-Pierson. Met het oog op de Nederlandse overzeese bezittingen was het beleid er op gericht een botsing met Engeland te voorkomen.⁸⁶

Hoewel minister-president Nicolaas Pierson en De Beaufort zich zorgen maakten over alle ophef die er gaande was in Nederland wilden ze het neutraliteitsbeleid niet doorbreken. De vraag is in hoeverre zij bereid waren Nederlandse strijders in Zuid-Afrika te straffen voor het verbreken van die neutraliteit. Werd de norm tegen vreemde krijgsmacht gehanteerd of werd er soepel mee omgesprongen? In ieder geval was er in eerste instantie al onduidelijkheid over het verklaren van de neutraliteit. De Beaufort vroeg aan de Nederlandse gezant in Londen, Schimmelpenninck van der Oije, welke stappen wenselijk waren om te ondernemen. Schimmelpenninck van der Oije meldde op 20 oktober 1899 dat het niet gebruikelijk was om een officiële neutraliteitsverklaring uit te geven 'tenzij men bijzondere redenen had om elk vermoeden van partijdigheid te willen voorkomen'.⁸⁷ Hoewel dat vermoeden tegenover Nederland niet ondenkbaar was besloot De Beaufort niet tot een officiële verklaring over te gaan aangezien andere landen dat ook achterwege lieten.⁸⁸ Volgens Schimmelpenninck van der Oije was een 'proclamatie van neutraliteit ten behoeve van de eigen onderdanen' echter iets anders. Die moest de Nederlandse regering zeker uitgeven.⁸⁹

In de uitvaardiging van het neutraliteitsstandpunt tegenover de Nederlanders in Zuid-Afrika was het Nederlandse overheidsbeleid niet rechtlijnig. De viceconsul in Johannesburg, A.G.A. van Eelde, sprak de consul-generaal aan over de wenselijkheid de 'Nederlandse onderdanen te waarschuwen zich neutraal te houden'. Van Eelde kreeg te

⁸⁴ Jonckheere, 'Nederland, Vlaanderen en de Boerenoorlog', 33.

⁸⁵ Jong, 'Past as Future', 38.

⁸⁶ Chris A.J. van Koppen, *De Geuzen van de Negentiende Eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Maarsse 1992) 168-176.

⁸⁷ Brief van Schimmelpenninck v.d. Oije aan De Beaufort, 20 oktober 1899, NA, MBZA, inv. nr. 436.

⁸⁸ Brief van De Beaufort aan Schimmelpenninck v.d. Oije, 2 november 1899, NA, MBZA, inv. nr. 436.

⁸⁹ Brief van Schimmelpenninck v.d. Oije aan De Beaufort, 20 oktober 1899, NA, MBZA, inv. nr. 436.

horen dat De Beaufort ervoor zou zorgen dat 'een dergelijke kennisgeving' in het Staatsblad in Nederland zou worden gepubliceerd en dat het daarom in Johannesburg achterwege kon blijven.⁹⁰ Dat is opmerkelijk omdat de schending van de neutraliteit toch meer gevaar liep in Zuid-Afrika dan in Nederland. In Johannesburg was nog om advies gevraagd. Andere districten ontvingen geen instructies en handelden daarom maar op eigen initiatief, met verschillende resultaten. In Kaapstad had de consul, B.H. de Waal, opgemerkt dat de consul-generaal voor Duitsland, naar aanleiding van een speciale opdracht van zijn regering, in de dagbladen een aankondiging had geplaatst waarin hij Duitsers op de te bewaren neutraliteit wees. Omdat De Waal 'een dergelijke opdracht' niet ontvangen had besloot hij geen waarschuwing uit te geven.⁹¹

De Nederlanders in Durban kregen wel een waarschuwing. J.H.A. Balwé, de consul ter plekke, maakte zich zorgen over 'den heerschende stemming onder de [in Durban] verblijvende en aankomende Nederlanders.' Balwé besloot daarom op 27 oktober 1899 een korte waarschuwing te plaatsen in de *Gouvernements Gazette van Natal* waarin hij Nederlanders opriep om zich 'noch direct noch indirect in dien strijd te mengen'. Het artikel in de krant verwees naar de wet van 12 december 1892 en er stond geschreven dat degenen die zich in de strijd mengden 'de gevolgen daarvan voor hun eigen rekening en verantwoordelijkheid hebben te dragen'. Wat die gevolgen waren bleef onvermeld. Balwé hoopte dat De Beaufort zijn initiatief goedkeurde.⁹² Duidelijk is in ieder geval dat De Beaufort het initiatief aan de verschillende consuls liet. Hij was zich bewust van de twijfel bij de consuls in Zuid-Afrika, maar maakte de rationele keuze om geen werk te maken van officiële waarschuwingen. De Beaufort liet het benadrukken van de norm zodoende achterwege.

Voordat Balwé zijn waarschuwing had afgegeven was het Hollanderkorps tijdens zijn vuurdoop al genadeloos verslagen tijdens de Slag bij Elandslaagte op 21 oktober 1899. Na het uitbreken van de oorlog was het Hollanderkorps op 13 oktober de grens met Natal overgestoken als onderdeel van het Boerenleger onder leiding van generaal J.H.M. de Kock. Ver vooruit geschoven op de overige troepen werd het leger van De Kock op 21 oktober bij Elandslaagte onder vuur genomen door Britse troepen die sterk in de meerderheid waren. Op het moment dat de Britse infanterie de Boerencommando's naderde pasten de Boeren hun gebruikelijke strategie toe, daarbij reden zij te paard weg om opnieuw stelling te nemen. De strategie was echter niet bekend bij de Nederlanders. Geïsoleerd probeerden zij tevergeefs stand te houden.⁹³ Het Hollanderkorps telde na de nederlaag acht doden, twintig gewonden, twee vermisten en vijfendertig

⁹⁰ Brief van de vice-consul voor de Witwatersrand Goudvelden aan M. Goor, 18 maart 1903, NA, MBZNVZ, inv. nr. 15.

⁹¹ Brief van B.H. de Waal aan de minister van Buitenlandse Zaken, 16 oktober 1899, NA, MBZA, inv. nr. 436.

⁹² Brief van J.H.A. Balwé aan de minister van Buitenlandse Zaken, 27 oktober 1899, NA, MBZA, inv. nr. 15.

⁹³ Kuitenbrouwer, *War of Words*, 190-191.

krijgsgevangenen. De kritiek op de Nederlandse strijdkrachten was enorm, ook vanuit Kruger. De commandant-generaal van Transvaal, Piet Joubert, koos er daarom voor het Hollanderkorps op te heffen. Voortaan moesten Nederlanders zich aansluiten bij andere regimenten.⁹⁴

Kortstondig stateloos

Na de Slag bij Elandslaagte kwamen er veel bezorgde brieven binnen bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Familie en vrienden vroegen in de brieven om inlichtingen over het welzijn van de vrijwilligers van het Hollanderkorps. Zo schreef H. Bijleveld op 30 oktober 1899 een brief aan De Beaufort omdat hij benieuwd was naar de toestand van zijn zoon. Op 3 oktober was de jonge H.J. Bijleveld namelijk vertrokken uit Pretoria met het Hollanderkorps. Omdat het korps 'bij Elandslaagte is slaags geweest' en er gesneuvelden waren gevallen vroeg Bijleveld aan De Beaufort om bij Groot-Brittannië informatie in te winnen met betrekking tot het welzijn van zijn zoon.⁹⁵ Het in dienst treden van H.J. Bijleveld en andere vrijwilligers moest volgens de norm leiden tot het verlies van hun Nederlanderschap. Zou het in die situatie dan nog aan het ministerie van Buitenlandse Zaken zijn om inlichtingen over deze personen in te winnen? De Beaufort vond blijkbaar van wel en gaf in ieder geval gehoor aan verschillende oproepen. Na navraag te hebben gedaan kreeg de Beaufort op 17 november van A.S.W. Rinders, de consul in Kaapstad, een lijst toegestuurd met gesneuvelden, gewonden en krijgsgevangenen. H.J. Bijleveld bleek gewond te zijn geraakt door twee lanssteken, maar was nog in leven.⁹⁶ Een dergelijke bemoeienis van de Nederlandse regering ten overstaan van Nederlandse vrijwilligers vond de gehele oorlog plaats.

Hoewel de Slag bij Elandslaagte was verloren door de Boerenrepublieken bleven Nederlanders afreizen naar Zuid-Afrika. De meeste offensieven van de Boeren gedurende de eerste maanden van de oorlog waren namelijk wel succesvol geweest, tot afgrijzen van Groot-Brittannië.⁹⁷ In Nederland was bij de pro-Boer bewegingen dan ook het geloof aanwezig dat een overwinning van Transvaal en Oranje Vrijstaat mogelijk was. Met het geloof in de goede afloop werd daarom de Nederlandsche Emigratie Maatschappij (NEM) opgericht in december 1899. Het doel van de NEM was om landbouwgrond aan te kopen in Zuid-Afrika en de grond vervolgens te verhuren aan Nederlandse emigranten. Zodoende kon het Nederlandse element in de beide Zuid-Afrikaanse Republieken versterkt worden. Van zulke emigratie kwam tijdens de oorlog weinig terecht. Emigratie was voor de NEM echter ook de dekmantel waaronder de maatschappij

⁹⁴ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 113.

⁹⁵ Brief van H. Bijleveld aan De Beaufort, 30 oktober 1899, NA, MBZA, inv. nr. 440.

⁹⁶ Afschrift van A.S.W. Rinders aan de minister van Buitenlandse Zaken, 17 november 1899, NA, MBZA, inv. nr. 440.

⁹⁷ Warwick, 'Part Two: War. Introduction', 58-59.

oorlogsvrijwilligers, koeriers en krijgsvoorraden naar Zuid-Afrika zond.⁹⁸ Oorlogsvrijwilligers die zich nog steeds regelmatig aandienden. Redenen daarvoor varieerden van een geromantiseerd idealisme tot materiële overwegingen, en van een zucht naar avontuur tot de onvrede over het eigen bestaan.⁹⁹

De mogelijke gevolgen van hun acties waren bij de vrijwilligers bekend. Zo schreef een vrijwilliger die als correspondent werkte voor *De Locomotief* op 6 januari 1900: 'ik [was] bij den Hollandschen consul [in Pretoria] geweest en hoorde natuurlijk, dat ik, door hier dienst te nemen, mijn Nederlandschap verlies, wat ik al wist.'¹⁰⁰ De Nederlandse overheid strafte dan ook wel degelijk aan de hand van de norm als daarvoor bewijs aanwezig was. Het Nederlandschap ging verloren als het in vreemde krijgsdienst treden bewezen werd door bijvoorbeeld 'eene officieele aanstelling, door verklaringen van getuigen, door onderhandsch geschrift enz.'¹⁰¹ Dat dit omkeerbaar was zou na de oorlog blijken. Dat de Nederlandse regering zich om de norm bekommerde had waarschijnlijk te maken met angst voor kritiek uit Groot-Brittannië, dat de kansen in het voorjaar van 1900 op het slagveld had gekeerd. Met de aankomst van nieuwe troepen begon het Britse leger de Boeren steeds verder terug te dringen. In mei 1900 kondigde de Britse regering de formele annexatie van Oranje Vrijstaat aan en in september volgde de Zuid-Afrikaanse Republiek.¹⁰² De Boeren gingen als gevolg daarvan over op een guerrillaoorlog waarbij de *bittereinders* zich uiteindelijk pas overgaven tijdens de Vrede van Vereeniging op 31 mei 1902.¹⁰³

Hoewel de oorlog voorbij was zaten een maand na het ondertekenen van het vredesverdrag nog verschillende (Oud-)Nederlanders vast in krijgsgevangenschap. Hun nationaliteit was hen ontnomen, maar in de Eerste Kamer werd er toch om hun vrijlating gevraagd. Kamerlid van de ARP, Simon van Velzen, wees er op 2 juli 1902 op dat 'volgens den gewonen regel de krijgsgevangenschap duurt totdat de oorlog uit is.' Hij vroeg daarom aan de regering 'welke stappen door haar bij de Engelsche Regeering zijn gedaan of verder door haar zullen worden ondernomen, om (...) de spoedige invrijheidsstelling der Nederlandsche krijgsgevangenen uit den Zuid-Afrikaanschen oorlog te bevorderen.' Van Velzen kreeg van de minister van Buitenlandse Zaken, Melvil van Lynden, te horen dat er op 5 juni al een brief gestuurd was naar de gezant in Londen met de instructie om werk te maken van de terugkeer van de krijgsgevangenen van Nederlandse nationaliteit. Mocht het nodig zijn dan zou 'hulp en medewerking hun zooveel mogelijk (...) worden verleend' door de Nederlandse regering. Uit de verklaring

⁹⁸ Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 80.

⁹⁹ Schulten, 'Nederlandse Vrijwilligers in de Boerenoorlog', 117.

¹⁰⁰ 'Van den Passagier aan boord van de "Regina"', *De Locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad*, 3 april 1900.

¹⁰¹ Brief van Van Lynden aan Goor, 6 juni 1903, NA, MBZNVZ, inv. nr. 54.

¹⁰² Kuitenbrouwer, *Nederland en de Opkomst van het Moderne Imperialisme*, 180.

¹⁰³ Ibidem, 189.

van Van Lynden bleek volgens Van Velzen dat 'de Regeering een warm hart heeft voor de belangen van onze landgenooten, die daarginds aan de strijd hebben deelgenomen.'¹⁰⁴

Vreemd genoeg werd er met geen woord gesproken over het mogelijke verlies van de Nederlandse nationaliteit van krijgsgevangenen. Hoefde de norm niet meer gehanteerd te worden toen de oorlog voorbij was? Ook voor de journalist Louis Israëls wierp de kwestie vragen op. Israëls vroeg zich in het *Algemeen Handelsblad* van 29 oktober 1902 af waarom Kamerleden, met de aanwezigheid van de afgebakende wet uit 1892, zich nog steeds afvroegen of er niet iets gedaan kon worden voor Nederlandse krijgsgevangenen of voor Nederlanders die schadevergoeding wensten te ontvangen van Groot-Brittannië. 'Allen die aan [de Zuid-Afrikaanse Oorlog] deel namen, allen die daar krijgsgevangenen zijn gemaakt (...) hebben hun Nederlandschap verloren. Dit schijnt onomstotelijk vast te staan, en toch wordt het in twijfel getrokken.' Volgens Israëls waren niet alleen Kamerleden, maar ook het merendeel van de Nederlanders het erover eens dat de oorlogsvrijwilligers niet uitgestoten konden worden. 'Want Engelschen zijn zij niet geworden en burgers der vernietigde Boerenrepublieken evenmin.' Hij vond de wet dan ook gebrekkig, zowel op papier als in de uitvoering. De wet was bedoeld om Nederland 'voor internationale moeilijkheden te vrijwaren', maar 'bij de eerste belangrijke toepassing blijkt zij onduidelijk en onvoldoende.'¹⁰⁵ Wat de Nederlandse regering in feite deed was de norm naar eigen wens interpreteren. Druk vanuit de bevolking en het parlement zorgde voor het pragmatische besluit om toch gewonden en krijgsgevangenen te ondersteunen, ook als vrijwilligers het Nederlandschap hadden verloren.

Nederlanders waarvan bewezen was dat ze hun nationaliteit hadden verloren hadden ook de mogelijkheid om zich weer te laten naturaliseren. In oktober 1899 was de Zuid-Afrikaanse Republiek overgegaan tot een noodnaturalisatie waardoor alle aanwezige Nederlanders het burgerschap van de Republiek ontvingen. Daarmee verviel hun Nederlandschap. Van degenen die ten tijde van de noodnaturalisatie minder dan drie jaar in Transvaal of Oranje Vrijstaat woonachtig waren geweest werd de nieuwe nationaliteit, als burger van de Boerenrepublieken, niet erkend door Groot-Brittannië.¹⁰⁶ Doordat de republieken hun onafhankelijkheid verloren tijdens de oorlog werden verschillende Oud-Nederlanders zodoende stateloos, net als verschillende vrijwilligers van wie bewezen was dat zij vreemde krijgsmacht hadden geleverd. Na de oorlog kwamen er bij de Nederlandse regering verschillende verzoekschriften van deze statelozen binnen met het verzoek het Nederlandschap opnieuw te verkrijgen.

Zelfs voor degenen die in Zuid-Afrika woonden bleek naturalisatie mogelijk, ook zonder naar Nederland af te reizen. Volgens Van Lynden volstond het om een 'gezegeld

¹⁰⁴ Handelingen van de Staten-Generaal, 1901-1902, 2 juli 1902.

¹⁰⁵ Louis Israëls, 'Een fatale termijn', *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1902.

¹⁰⁶ 'Uitlander-grieven', *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1901.

request aan de koningin' te sturen. Enige verplichting was een bewijs dat de Britse nationaliteit niet was verkregen. Voor de statelozen bestond er volgens Van Lynden 'a priori geen bezwaar van den kant der Nederlandsche Regeering om naturalisatie toe te staan, zonder dat zij in Nederland verblijf houden.' Naturalisatie was lastiger voor de Nederlander die 'voor den oorlog zijn Nederlandschap reeds door naturalisatie in de Zuid-Afrikaansche Republiek verloren had, door de annexatie van dien Staat Britsch onderdaan geworden was en nu weer zijne oorspronkelijke nationaliteit wenschte te herkrijgen.' De Nederlandse wet liet een dubbele nationaliteit niet toe en door de Britse Naturalisation Act uit 1870 was het verlies van de Britse nationaliteit alleen mogelijk als 'de persoon in kwestie in het vreemde land woonde'.¹⁰⁷ Door naar Nederland te verhuizen bleef naturalisatie dus wel mogelijk. Een gehonoreerd verzoek en honderd gulden waren dan genoeg om weer Nederlander te worden.¹⁰⁸ Zo blijkt dat het verlies van het Nederlandschap allesbehalve permanent was.

Conclusie

Concluderend kan dan ook gesteld worden dat de Nederlandse overheid er een flexibele houding ten opzichte van de wet van 12 december 1892 op nahield. Het 'zich begeven' in vreemde krijgsdienst bood ruimte voor interpretatie en daardoor bleek er een onderscheid mogelijk tussen verplicht en vrijwillig in dienst treden bij een vreemde mogendheid. De Britse kolonel Edmonds beklagde zich er dan ook over dat Nederlanders alleen maar hoefden te vragen om opgecommandeerd te worden om het verlies van de nationaliteit te ontlopen.¹⁰⁹ Tegenover Nederlanders waarvan bewezen was dat ze vrijwillig in dienst waren getreden bij de Boeren handelde de Nederlandse overheid wel conform de norm. Het verlies van de nationaliteit was de straf die zij opgelegd kregen. De Nederlandse overheid bleef echter wel bereid te bemiddelen ten behoeve van de oud-Nederlanders. Zowel voor gewonden als voor krijgsgevangenen hebben de verschillende ministers van Buitenlandse Zaken stappen ondernomen om de oorlogsvrijwilligers te voorzien van de nodige assistentie. Dat lijkt niet in overeenstemming met de opgelegde straf waarbij alle rechten als Nederlands staatsburger behoren te vervallen. Ook kregen de oud-Nederlanders na de oorlog de gelegenheid om hun oorspronkelijke nationaliteit, door naturalisatie, weer terug te krijgen. Daardoor lijkt de straf die opgelegd was een tijdelijke schijnvertoning geweest te zijn waartoe de Nederlandse regering zich gedwongen voelde door de aanwezige norm.

¹⁰⁷ Brief van Van Lynden aan Goor, 6 juni 1903, NA, MBZNVZ, inv. nr. 54.

¹⁰⁸ N.D. Groeneveld, 'Naturalisatie', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 12 mei 1903.

¹⁰⁹ Brief van kolonel Edmonds aan de consul generaal der Nederlanden, 24 februari 1903, NA, MBZNVZ, inv. nr. 15.

Het behoud van rechten voor de oorlogsvrijwilligers en de eenvoudige naturalisatie duiden erop dat de omgang met de norm uiterst discutabel was. Wantrouwen van de Britse regering in het gevoerde neutraliteitsbeleid moest wel voorkomen worden, waardoor de 'structure' van de norm leidend bleef. Als de Nederlandse regering geen stappen zou ondernemen tegen de meevechtende Nederlanders in Zuid-Afrika kon dat slechte gevolgen hebben voor de verstandhouding met Groot-Brittannië in Indië. Tegelijkertijd was er de aanwezige druk op de Nederlandse regering vanuit de samenleving en de pro-Boer bewegingen om zich om de Nederlandse vrijwilligers te bekommeren. De ondernomen stappen waren steeds genoeg om de publieke opinie tevreden te houden. Het komt er zodoende op neer dat rationele overwegingen van de Nederlandse regering als 'agent' geleid hebben tot een flexibele omgang met de norm.

3. Aan alle fronten tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)

Dien avond, het woei zwaar, kwamen de grijze golven op ons toe. Hoe de vreeselijkheid van zoo'n overval te schetsen? Men voelt zich als was men in een kleine kamer dik vol kolengas uit de verstopte kachel. Het slaat in de keel, op de oogen, men voelt het kil in de maag, men snakt naar adem en lijdt tegelijk duldelooze pijn.¹¹⁰

Begin april 1915 overspoelden de 'grijze golven' van een Duitse gifgasaanval de Franse loopgraven bij Souchez. Een Nederlandse vrijwilliger uit het Franse vreemdelingenlegioen beschreef in de *Rotterdamsche Courant* van 19 oktober 1915 zijn ervaring met deze nieuwe vorm van oorlogvoering. De Eerste Wereldoorlog woedde onderhand ruim een jaar in Europa en de strijd was aan het Westfront vastgelopen in een loopgravenoorlog. Loopgraven waren tijdens de Boerenoorlog ook al een beproefde tactiek. Maar waar de Boerenoorlog nog één van de kleine conflicten in de decennia voor 1914 was waarin de Europese grootmachten hun macht probeerden te consolideren, was de Eerste Wereldoorlog de culminatie van onderlinge spanningen waarbij alle grote mogendheden ten strijde trokken. Nederland bleef neutraal tijdens de oorlog, maar dat gold niet voor al haar onderdanen. Bij alle deelnemende landen bevonden Nederlanders zich in de frontlinie, zowel uit eigen initiatief, door dienstplicht of door puur toeval.¹¹¹ De vraag is natuurlijk hoe zij aan het front terecht kwamen en hoe de Nederlandse regering reageerde op die schending van de eigen neutraliteit.

Helaas beperken de bronnen zich voornamelijk tot het Westfront en zijn ook niet alle landen evenredig vertegenwoordigd. De deelname van Nederlanders tijdens de Eerste Wereldoorlog zal zich daarom laten schetsen door te kijken naar de deelname in Franse, Belgische, Duitse en Amerikaanse krijgsdienst. Hoewel neutraliteit voor de Nederlandse regering in de Eerste Wereldoorlog veel zwaarder woog dan tijdens de Boerenoorlog zal blijken dat ook hier enige ambivalentie bestond met betrekking tot de norm tegenover Nederlanders in vreemde krijgsdienst. Voordat die conclusie beargumenteerd wordt zullen eerst opeenvolgend de aanwezigheid van Nederlanders in de oorlogvoerende landen, de voorgeschiedenis van het conflict en de houding van de Nederlandse regering besproken worden.

¹¹⁰ 'Een Hollandsche jongen in Fransche krijgsdienst', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 19 oktober 1915.

¹¹¹ Martin Kraaijestein en Paul Schulten, 'Onder de Vaandels van de Entente. Nederlanders in het Franse Vreemdelingenlegioen en het Amerikaanse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Pierik (ed.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog. Deel 2* (Soesterberg 2003) 238-256, 238.

Voor de Grote Oorlog

De verklaring voor Nederlanders in de landen die streken gedurende de Eerste Wereldoorlog is emigratie. Een grote uittocht uit Nederland kwam tot stand in de jaren '40 van de negentiende eeuw. Economische stagnatie, misoogsten en politieke verlamming zorgden voor deprimerende omstandigheden, voornamelijk op het platteland. De lasten voor de gewone burger waren sterk toegenomen. Velen zochten daarom hun heil over de landsgrenzen, een groot deel zelfs overzee.¹¹² Vanaf 1846 staken hele groepen kolonisten de oceaan over richting Amerika dat veel perspectief leek te bieden voor Nederlanders die naar een nieuwe start verlangden. Door de succesvolle vestiging kwam een kettingreactie op gang waarbij mensen, aangespoord door brieven van bekenden, de oversteek durfden te wagen.¹¹³ Veelal in gesloten gemeenschappen behielden de 'landverhuizers' hun Nederlandse identiteit en nationaliteit. In 1909 woonden er ongeveer 120.000 Nederlanders in de Verenigde Staten.

De trans-Atlantische emigratie was echter minder omvangrijk dan de emigratie vanuit Nederland naar omringende Europese landen. Voor de binnen-Europese migratie werden mensen vooral gemotiveerd door economische voordelen, meestal ging het om seizoensarbeid of ander tijdelijk werk.¹¹⁴ Vooral Duitsland was erg populair aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Veel Nederlanders trokken naar het Ruhrgebied om daar te werken in de bouw, de mijnen en de industrie. De visserij, landbouw en handel zorgden voor migratie richting andere delen van Duitsland. Het leidde ertoe dat er in 1909 144.000 Nederlanders in Duitsland woonden. In België bestond de Nederlandse gemeenschap in hetzelfde jaar uit 65.000 Nederlanders.¹¹⁵ Met dergelijke aantallen wekt het dan ook geen verbazing dat met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verschillende Nederlanders kozen voor het oppakken van de wapens in het land waar zij gevestigd waren of een band mee hadden. Het *Algemeen Handelsblad* verklaarde op 21 juni 1915 ook aan zijn lezers dat de keuze om in vreemde krijgsdienst te treden 'dikwijls bepaald [werd] door familiebanden die naar het land in quaestie trekken'.¹¹⁶

Het uitbreken van een oorlog van zo'n vernietigende omvang was niet iets waar de meeste staatslieden rekening mee hadden gehouden. Een belangrijk deel van de negentiende eeuw en vooral de decennia voor 1914 werden gedomineerd door de zorg voor 'de zieke man van Europa'. Het Ottomaanse rijk was uit elkaar aan het vallen en het machtsvacuüm dat daardoor ontstond in de regio was een belangrijk agendapunt voor de

¹¹² Hans Krabbendam, *Vrijheid in het verschiet. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940* (Hilversum 2006) 25-26.

¹¹³ Peter Stokvis, *Nederland Emigratieland (1845-1960). Landverhuizing, gastarbeid in Duitsland, inburgering in Amerika* (Berlicum 2011) 26-27.

¹¹⁴ Krabbendam, *Vrijheid in het verschiet*, 24.

¹¹⁵ Stokvis, *Nederland Emigratieland*, 9-13.

¹¹⁶ 'Nederlanders in vreemden krijgsdienst', *Algemeen Handelsblad*, 21 juni 1915.

grote mogendheden. Rusland, Oostenrijk-Hongarije en Groot-Brittannië bemoeiden zich nadrukkelijk met de herindeling van de Balkan. Op hun beurt probeerden kleinere nationaliteiten, zoals Grieken, Serven, Roemenen en Bulgaren, de mogelijkheid te creëren om een eigen staat te vestigen. Onvermijdelijk leidde dit tot conflicten waarbij alle partijen de eigen staatsbelangen probeerden te behartigen. Het behoud van het machtsevenwicht was echter ook een prioriteit. Als één van de grote mogendheden de overhand dreigde te krijgen zochten de grootmachten een diplomatieke oplossing om het evenwicht te herstellen. Tot 1914 was het patroon van diplomatieke compromissen en internationale interventie een succesvolle manier om escalatie van conflicten op de Balkan te voorkomen.¹¹⁷

Het diplomatieke spel was echter ingewikkelder geworden sinds de eenwording van Duitsland op 18 januari 1871. Met de vereniging van Duitsland betrad een nieuwe grootmacht het Europese toneel. De Rijkskanselier van het Duitse keizerrijk, Otto von Bismarck, baseerde zijn ideeën omtrent stabiliteit in Europa op een systeem van allianties. Zo ging Bismarck een bondgenootschap aan met Oostenrijk-Hongarije in 1879 waarin de landen elkaar wederzijdse steun beloofden mocht Rusland één van beiden aanvallen. Hij hoopte hierdoor Rusland te laten inzien dat een oorlog onwenselijk was. In 1882 voegde Italië zich bij Duitsland en Oostenrijk-Hongarije waardoor de Drievoudige Alliantie ontstond. Bismarck zijn invloed nam echter af na de troonsbestijging van Wilhelm II in 1888. Wilhelm ontsloeg Bismarck twee jaar later en ging aan de hand van de *Weltpolitik* een sterker nationalistisch en imperialistisch buitenlands beleid voeren.¹¹⁸ Bevreesd voor het sterker wordende Duitsland besloot Rusland in 1892 een militaire overeenkomst met Frankrijk aan te gaan. Bij agressie vanuit de Drievoudige Alliantie zouden Frankrijk en Rusland direct mobiliseren. Duitse angsten voor een omsingeling van vijandige staten wakkerden hierdoor aan.

Ook de relatie van Duitsland met Groot-Brittannië verslechterde aan het begin van de twintigste eeuw. De retorische steun van Duitse kant aan Transvaal en Oranje Vrijstaat tijdens de Boerenoorlog zorgde voor woede in Groot-Brittannië. De maritieme wapenwedloop waarin de twee landen verzeild raakten zette daarnaast de spanningen op scherp. Groot-Brittannië besloot mede daardoor haar *splendid isolation* te doorbreken en een alliantie aan te gaan met Frankrijk in april 1904. In 1907 ontstond ook een Brits-Russische Entente.¹¹⁹ Nederland besloot zich afzijdig te houden van dit geopolitieke spel. Duitsland werd gezien als de meest aannemelijke vijand, maar Wilhelmina verklaarde in 1905 dat Nederland neutraliteit op dat moment meer dan ooit nodig had. Geen van de

¹¹⁷ Koen Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918* (Antwerpen 2010) 48-49.

¹¹⁸ Hew Strachan, *The First World War. Volume I: To Arms* (New York 2001) 6-9.

¹¹⁹ Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918*, 64-66.

grootmachten kon in haar ogen de veiligheid van Nederland garanderen.¹²⁰ Nederland ging zodoende niet mee in de alliantiepolitiek die door Bismarck was begonnen.

Onzijdigheidsproclamatie

Neutraliteit was voor Nederland de beste optie om de veiligheid en het welzijn van het land en de economie te garanderen. De neutrale status was echter geen vanzelfsprekendheid. De Nederlandse regering moest actief lobbyen om die status te verkrijgen. Om de eigen vreedzame intenties aan te tonen was Nederland in zowel 1899 als 1907 de gastheer van een Vredesconferentie in Den Haag. Tijdens de laatste van de twee Haagse Vredesconferenties werden de rechten en plichten van neutrale staten opgetekend. Het moest zorgen voor een standaard van gedrag dat zowel neutralen als strijdende partijen bond.¹²¹ Er bestond alleen geen consensus over wat neutraliteit precies inhield. Over enkele basisprincipes konden alle deelnemers van de Vredesconferentie het wel eens worden, maar landen konden grotendeels zelf hun definitie van neutraliteit formuleren.¹²² Dat bood de mogelijkheid om flexibel om te gaan met de neutraliteitsnormen.

In 1909 werd in de Declaratie van Londen over Maritieme Rechten neutraliteit verder uitgewerkt in juridische termen. Voor neutralen zouden in oorlogstijd bepaalde rechten aanwezig zijn met betrekking tot territoriale integriteit, veiligheid en ongehinderde handel.¹²³ Daartegenover stond de verplichting om een volledig onpartijdige opstelling te hebben. Een neutrale staat moest zich onthouden van het verlenen van een onevenwichtig voordeel aan één van de strijdende partijen, zowel in militaire, economische als publieke steun.¹²⁴ Dat hield in dat bij welk buitenlands leger Nederlanders zich ook aansloten, voor allen moest dezelfde behandeling en straf gehanteerd worden. Gedurende de oorlog probeerde de minister van Buitenlandse Zaken, John Loudon, de gelijke behandeling van de oorlogvoerende landen strikt te hanteren. Pragmatische en rationele overwegingen zouden echter een belangrijke rol gaan spelen in de uitvoering van Loudons taken.

Loudon zat een klein jaar in het kabinet toen Gavrilo Princip, een Bosnisch-Servische nationalist, op 28 juni 1914 de Oostenrijkse troonopvolger, Franz Ferdinand, doodgeschoot in Bosnië. Op 7 juli herdacht de Eerste Kamer de moord. Loudon sprak zijn

¹²⁰ Maartje M. Abbenhuis, *The Art of staying Neutral. The Netherlands in the First World War 1914 – 1918* (Amsterdam 2006) 27-28.

¹²¹ Abbenhuis, *The Art of staying Neutral*, 18.

¹²² P. Moeyes, 'Neutral Tones. The Netherlands and Switzerland and Their Interpretations of Neutrality', in: Herman Amersfoort en Wim Klinkert (ed.), *Small Powers in the Age of Total War, 1900-1940* (Leiden 2011) 57-84, 58.

¹²³ Abbenhuis, *The Art of staying Neutral*, 23.

¹²⁴ Maartje Abbenhuis, 'Rustig te midden van woedende golven. De moeilijke verdediging van de Nederlandse Neutraliteit', in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Pierik (ed.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog. Deel 1* (Soesterberg 2002) 303-324, 304.

verontwaardiging uit over de 'verfoeilijke gruweldaad', het had Oostenrijk-Hongarije 'een veelbelovend troonopvolger, een man van ongemeene gaven' ontnomen.¹²⁵ Op dat moment waren de Kamerleden nog niet in staat de gevolgen te overzien. Net als tijdens andere crises in voorgaande jaren had de rust nu ook terug kunnen keren in Europa. Enkele Oostenrijkse politici en militairen, van welke generaal Franz Conrad von Hötzendorf het voortouw nam, kozen er echter voor om de moord als aanleiding te gebruiken om het beschuldigde Servië te kleineren.¹²⁶ Op 23 juli 1939 kreeg Servië uiteindelijk een ultimatum voorgelegd waarin Oostenrijk eiste dat binnen achtenveertig uur aan al haar eisen moest worden voldaan. Plotseling was de oorlogsdreiging voelbaar in Europa.¹²⁷

Het continent was verstrengeld geraakt in een web van allianties, daardoor ontstond het vooruitzicht dat het ultimatum tot een militaire kettingreactie kon leiden. In Nederland was de regering bang dat onbeschermden grenzen een uitnodiging zouden zijn voor een schending van de neutraliteit. Op 26 juli trof zij daarom al de eerste voorbereidingen voor de mobilisatie van het leger om de neutraliteit desnoods gewapenderhand te verdedigen. Twee dagen later verklaarde Oostenrijk de oorlog aan Servië, daarmee was het begin van de Eerste Wereldoorlog een feit.¹²⁸ Om de eigen afzijdigheid van het conflict nogmaals te benadrukken gaf de Nederlandse regering op 30 juli 1914 een onzijdigheidsproclamatie uit. In de inleiding van het achttien artikelen tellende document beloofde de regering dat ze een 'volstreekte onzijdigheid in acht [zou] nemen'. Na elke nieuwe oorlogsverklaring in de daaropvolgende dagen verklaarde Nederland zich op deze wijze steeds opnieuw neutraal.¹²⁹

Binnen en buiten de eigen landsgrenzen werd de Nederlandse neutraliteit geaccepteerd. In de Tweede Kamer schaarden alle partijleiders van zowel links als rechts zich achter het neutraliteitsstandpunt van de minister-president, Cort van der Linden. Zelfs de fractievoorzitter van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), Pieter Jelles Troelstra, verkondigde dat de nationale gedachte de nationale geschillen in dergelijke tijden overheerste.¹³⁰ Dat het neutraliteitsstandpunt in politiek opzicht geaccepteerd werd betekende uiteraard niet direct dat er qua sentimenten richting de strijdende partijen ook onzijdigheid heerste. Binnen zowel de politiek, als bij de bevolking en de pers, bestonden daarbij grote verschillen.¹³¹ Los van alle sentimenten en

¹²⁵ Geciteerd in: Paul Moeyes, 'John Loudon 1866-1955: Beschermheer van de neutraliteit', in: Wim Klinkert, Samuël Kruizinga en Paul Moeyes, *Nederland Neutraal. De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 173-223, 177.

¹²⁶ Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918*, 58.

¹²⁷ Moeyes, 'John Loudon 1866-1955', 178.

¹²⁸ Johan den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Leiden 2007) 408-409.

¹²⁹ Abbenhuis, 'Rustig te midden van woedende golven', 308.

¹³⁰ H.W. von der Donk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', in: D.P. Blok e.a. (ed.), *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden dl 14* (Bussum 1979) 40-52, 42.

¹³¹ Donk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', 51.

standpunten in Nederland is het van cruciaal belang geweest dat Duitsland de Nederlandse neutraliteit accepteerde. Generaal Helmuth von Moltke veranderde het oorspronkelijke aanvalsplan van het Duitse leger, het Von Schlieffenplan, waardoor hij een doortocht door Limburg schrapte. Von Moltke was wel bereid de Belgische neutraliteit te schenden, maar niet de Nederlandse. Daardoor kon de Duitse import via de Rijn en Rotterdam veilig gesteld worden.¹³² Op 2 augustus 1914 kreeg de Nederlandse gezant in Berlijn van Von Moltke te horen dat hij 'er prijs op stelde dat Harer Majesteits regering bijtijds zou weten, dat Duitschland de onzijdigheid van Nederland op de meest stipte wijze zou eerbiedigen'.¹³³ Twee dagen later viel Duitsland België binnen terwijl Nederland het oorlogsgeweld bespaard bleef. De Eerste Wereldoorlog was nu ook aan het Westfront losgebarsten.

Nederlanders kiezen partij

Dat Nederland neutraal bleef, betekende niet dat alle Nederlanders zich ook afzijdig van het conflict hielden. Zoals gemeld waren er door migratie grote Nederlandse gemeenschappen in de oorlogvoerende landen. Daarnaast vertrokken er ook vrijwilligers vanuit Nederland om te vechten voor het land van hun keuze. Bewuste keuzes, maar ook toeval, onwetendheid en andere uiteenlopende redenen zorgden voor het in dienst treden bij vreemde krijgsmachten. Eind augustus 1914, enkele weken na het begin van de oorlog, plaatste de Franse regering een oproep voor inwoners van andere nationaliteiten om zich vrijwillig te melden voor dienst in het Franse leger. Vooral in Parijs beantwoordden inwoners massaal de oproep en stonden er lange rijen voor de rekruteringsbureaus. Nederlandse vrijwilligers zullen niet gemotiveerd zijn geraakt door politieke idealen, maar waren gewend geraakt aan de Franse manier van leven en wilden daarvoor wel de wapenen opnemen om het land te verdedigen dat hun thuis was geworden. Daarnaast kregen vrijwilligers de kans om via een verkorte procedure het Franse staatsburgerschap te bemachtigen.¹³⁴

Voor Frankrijk bleven de vrijwilligers op dat moment echter vreemdelingen. Op 6 september 1914 werden de buitenlandse troepen opgenomen in het Franse vreemdelingenlegioen onder de naam *Régiment de Marche de la Légion étrangère du Camp retranché de Paris*. Voor de vrijwilligers was dit een teleurstelling, de normale Franse strijdkrachten beschouwden zij als professioneler en bekwamer.¹³⁵ Het aantal Nederlanders dat gedurende de oorlog in het Franse vreemdelingenlegioen heeft gediend is voer voor discussie. De eigen geschiedschrijving van het legioen heeft het over 222

¹³² Abbenhuis, *The Art of staying Neutral*, 31.

¹³³ Geciteerd in: Moeyes, 'John Loudon 1866-1955', 179.

¹³⁴ Bavel, 'Nederlanders in Franse krijgsdienst 1914-1918', 308.

¹³⁵ Kraaijestein en Schulten, 'Onder de Vaandels van de Entente', 238-241.

Nederlanders. De historici Martin Kraaijestein en Paul Schulten schatten het aantal vrijwilligers lager in en houden het op minder dan honderd.¹³⁶ Een hoger aantal is echter ook gemeld tijdens de oorlog door het *Rotterdamsch Nieuwsblad* dat op 21 december 1916 meldde 'dat minstens 500 Nederlanders op het oogenblik in het Fransche leger dienen'.¹³⁷ Op het moment dat de krant het artikel publiceerde nam het aantal Nederlanders in Franse dienst in ieder geval nauwelijks meer toe. Aanmelding voor de strijd tegen de Duitsers verliep toen vooral via Engeland.¹³⁸

Nederlandse vrijwilligers belandden in Groot-Brittannië echter niet bij de Britse strijdkrachten, maar bij de Belgische. Groot-Brittannië was namelijk nog redelijk te bereiken tijdens de oorlog en het Belgische leger trainde daar voordat de troepen naar het front vertrokken. Al bij het uitbreken van de oorlog kregen Nederlanders die in België woonden de vraag of zij zich wilden melden voor militaire dienst. Zo beschreef Joannes Jacobus Bruijnseels dat hij daardoor misleid was: 'Zij hebben mij eene brief gestuurd dat ik binnen moest komen'. Hij wist niet of de brief gold voor de Nederlandse of Belgische krijgsdienst. Aangezien Bruijnseels niet beter wist en niet achter wilde blijven besloot hij te vertrekken.¹³⁹ Naast de werving in België werden Nederlandse vrijwilligers ook in Engeland en Nederland actief geronseld voor het Belgische leger gedurende de oorlog. Loudon kreeg op 29 juni 1916 van de advocaat A.W.L. Bondam te horen dat de in Engeland wonende Petrus Laurentius Martens 'terwijl hij beschonken was, een stuk [had] geteekend, waarin hij zich verbond om als vrijwilliger in Belgischen krijgsdienst te treden'. Het document was in het Frans geschreven terwijl Martens die taal niet machtig was, 'zoodat hij bovendien niet wist wat het stuk behelsde'.¹⁴⁰

Vanuit Nederland kwamen er ook bezorgde brieven bij Loudon terecht. Op 16 april 1917 schreef Franciscus van Rooijen 'dat zijn minderjarige zoon (...) geholpen en voorzien van papieren (door den Belgischen Consul vermoedelijk te Rotterdam) dienst heeft genomen bij het Belgische leger en naar Engeland is vervoerd'.¹⁴¹ De redenen dat Nederlanders in vreemde krijgsdienst verzeild raakten varieerden dus nogal sterk. Toch werden dergelijke gevallen als vrijwilligers aangeduid, wat betekende dat zij volgens de norm hun Nederlanderschap, en de daarbij behorende rechten, verloren. Het zal verderop blijken dat Loudon zich, door de bijzondere omstandigheden van de indiensttreding, toch regelmatig liet verleiden om die norm te overtreden.

Voor Nederlanders in Duitse krijgsdienst zou Loudon dat ook doen. In Duitsland was de vrijwillige indiensttreding vaak even omslachtig als bij het Belgische leger. Voor de Duitse overheid was het een uitgemaakte zaak dat als een Nederlander in Duitsland

¹³⁶ Ibidem, 252.

¹³⁷ 'Nederlanders in Franschen krijgsdienst', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21 december 1916.

¹³⁸ Kraaijestein en Schulten, 'Onder de Vaandels van de Entente', 244.

¹³⁹ Afschrift van brief van Joannes Bruijnseels aan zijn ouders, 3 juli 1919, NA, MBZA, inv. nr. 1142.

¹⁴⁰ Brief van advocaten Bondam en Brevet aan J. Loudon, 29 juni 1916, NA, MBZA, inv. nr. 316.

¹⁴¹ Brief van F. van Rooijen aan J. Loudon, 6 april 1917, NA, MBZA, inv. nr. 1142.

woonde, hij ook in het leger moest dienen. Nederlanders hadden twee opties: 'of in Duitsland als militair dienen of dit land te verlaten'. Voor de jongere mannen was er vaak weinig keuze omdat zij nog niet in staat waren om in hun eigen levensonderhoud te voorzien zonder hun ouders.¹⁴² Anderen waren zich niet bewust van het feit dat zij als Nederlander niet dienstplichtig waren in Duitsland. Zij werden daarnaast volgens de Nederlandse Consul in Essen-Ruhr, D.J. Gulden, verleid om zich vrijwillig te melden om 'daardoor voordeelen te genieten, als de keuze van het wapen, troependeel, garnizoen etc.'¹⁴³ In Nederland vroeg de bevolking zich gedurende de oorlog ook af waarom vrijwilligers zich aanmeldden voor vreemde krijgsdienst. Brieven van bezorgde burgers belandden bij verschillende krantenredacties. Het *Algemeen Handelsblad* ging er op 21 juni 1915 uitgebreid op in. Volgens het artikel vertrokken Nederlanders ten eerste naar Duitsland 'om er het militaire vak te leren of er carrière te maken'. Een tweede optie was dat 'Nederlandsche officieren uit sympathie dienst nemen in een vreemde armee.' Ten slotte waren volgens de krant familiebanden van belang voor de gemaakte keuze.¹⁴⁴

De pers besteedde ook aandacht aan een opmerkelijke kwestie omtrent vreemde krijgsdienst. In juni 1915 ontstond er ophef over het verlenen van verlof aan een aanzienlijk aantal Nederlandse edellieden voor militaire dienst in het Duitse leger. Door verlof te krijgen van de koningin voor vreemde krijgsdienst kon het Nederlanderschap behouden worden. Het verlof was voor de oorlog aan de edellieden verleend, maar mocht dat tijdens de oorlog nog gelden dan zou dat een schending van de neutraliteit vormen; en dus een overtreding van de norm. Het *Nieuwsblad van het Noorden* vroeg zich op 21 juni 1915 dan ook terecht af 'of het met den eisch van strikte neutraliteit bestaanbaar is, dat zoovelen van onze hoogste geslachten in een oorlog diensten bewijzen aan een der strijdende partijen'.¹⁴⁵ De redactie van *De Telegraaf* vond de situatie in ieder geval 'zeer bedenkelijk'. Het wees volgens de krant op 'een bijzondere geestesgesteldheid in die kringen'.¹⁴⁶

Uit geen van de kranten kan uiteindelijk worden opgemaakt dat het verlof voor de Nederlandse officieren in Duitse krijgsdienst was opgeheven. Het *Algemeen Handelsblad* maakte dat nog eens duidelijk door te stellen dat 'in verband met onze neutraliteit (...) die toestemmingen oogenblikkelijk moeten worden ingetrokken'.¹⁴⁷ Dat leden van de Nederlandse adel met toestemming van de Nederlandse regering meevochten in de Duitse legers was een zware schending van de norm. Ook een verklaring in het Oranjeboek – waarin de regering mededelingen deed aan de Staten-Generaal – bood geen andere conclusie. In het Oranjeboek, dat door Loudon was ingediend, stond dat

¹⁴² Brief van Johanna Keizers aan J. Loudon, 29 december 1917, NA, MBZA, inv. nr. 313.

¹⁴³ Brief van D.J. Gulden aan W.A.F. Gevers, 24 mei 1916, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁴⁴ 'Nederlanders in vreemden krijgsdienst', *Algemeen Handelsblad*, 21 juni 1915.

¹⁴⁵ 'Geen onschuldig vermaak', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 juni 1915.

¹⁴⁶ 'De Oorlogstoestand', *De Telegraaf*, 23 juni 1915.

¹⁴⁷ 'Nederlanders in vreemde krijgsdienst', *Algemeen Handelsblad*, 21 juni 1915.

'gedurende den oorlog zoodanig verlof niet behoorde te worden verleend. (...) Wie derhalve sedert het begin van den oorlog in vreemden krijgsdienst is getreden, heeft de Nederlandsche nationaliteit verloren.'¹⁴⁸ Er wordt echter met geen woord gesproken over degenen die voor de oorlog al verlof hadden gekregen. Het is dan ook niet gek dat de pers zich hierover kritisch uitliet.

Ondersteuning en bemiddeling

Uit het Oranjeboek en de opstelling van Loudon blijkt wel dat de Nederlandse regering de norm als uitgangspunt hanteerde. Het Nederlanderschap zou een ieder ontnomen worden die in vreemde krijgsdienst trad tijdens de oorlog. Dat maakte Loudon ook duidelijk op het moment dat daarover vragen rezen bij de Nederlandse gezantschappen in de oorlogvoerende landen. Op 13 april 1915 schreef de gezant in Parijs, A.L.E. de Stuers, dat brieven hem bereikten van Nederlanders die dienst hadden genomen bij het Franse leger. Op dat moment was het romantische beeld van de oorlog als spannend avontuur al ingeruild voor de realiteit van een slopende loopgravenoorlog. Verschillende Nederlanders hadden als gevolg van die realiteit de 'wensch te kennen gegeven om naar Nederland te mogen terugkeeren en aldaar wederom in dienst te treden'. De Stuers had het vermoeden dat dergelijke verzoeken hem steeds vaker zouden bereiken en wilde van Loudon weten wat hij de Nederlandse vrijwilligers moest antwoorden.¹⁴⁹ Loudon antwoorde op 12 mei, volgens de norm, dat alle Nederlanders in vreemde krijgsdienst hun nationaliteit hadden verloren. Voor het ontslag uit de vreemde krijgsdienst moesten zij zelf stappen ondernemen, 'de Nederlandsche Regeering kan in dezen zake niet hare tusschenkomst verleen'.¹⁵⁰

De historicus D.T.A. van Bavel komt aan de hand van dezelfde bron tot de conclusie dat de Nederlandse regering hiermee een 'onwelkom diplomatiek incident' probeerde te vermijden.¹⁵¹ Als Nederland volgens Van Bavel had bemiddeld voor Nederlanders in Franse dienst 'kon de strikt neutrale houding van Nederland wel eens in een kwaad daglicht worden gesteld'.¹⁵² Met andere woorden stelt hij dat het verstandig was dat Loudon volgens de norm handelde. Uit verdere correspondentie tussen Loudon en De Stuers blijkt echter dat de conclusie van Van Bavel te snel getrokken is. Het zat De Stuers dwars dat hij niets kon betekenen voor de Nederlandse vrijwilligers. Diplomatieke ambtenaren werden volgens hem opgeroepen zich om de eigen onderdanen te bekommeren, dus ook om de Nederlandse vrijwilligers. Volgens De Stuers moesten het 'nationaliteitsgevoel en de bestaande instructies' niet worden opgevat op zo'n manier dat

¹⁴⁸ 'Het nieuwe Oranjeboek', *Haagsche Courant*, 2 november 1915.

¹⁴⁹ Brief van A.L.E. de Stuers aan J. Loudon, 13 april 1915, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁵⁰ Brief van J. Loudon aan A.L.E. de Stuers, 12 mei 1915, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁵¹ Bavel, 'Nederlanders in Franse krijgsdienst 1914-1918', 308-309.

¹⁵² *Ibidem*, 310.

'men de hier bedoelde personen onvoorwaardelijk afwijst'.¹⁵³ De Stuers zorgde er al snel voor dat Loudon de norm enigszins liet varen. Op 16 september 1915 liet Loudon aan de gezant weten dat hij zich niet moest inlaten met zaken die rechtstreeks betrekking hadden op de Franse militaire dienst als dat een conflict kon veroorzaken met de Franse overheid. Maar, zo schreef Loudon: 'Is dergelijk conflict niet te vrezen, dan zie ik er geen bezwaar in dat u desgevraagd de belangen van bedoelde Oud-Nederlanders ook in Frankrijk behartige.'¹⁵⁴ Loudon liet zich dus door rationele argumenten overhalen om toch namens de Nederlandse overheid te bemiddelen ten bate van Nederlandse vrijwilligers.

Ook voor Nederlanders in Duitse krijgsdienst was er bemiddeling vanuit de Nederlandse overheid. Zo hield Loudon zich aan zijn eigen opvattingen omtrent neutraliteit. Hij wilde dat Nederland ten opzichte van alle strijdende partijen dezelfde houding aannam. De historicus Pepijn Corduwener omschrijft Loudons beleid als pragmatisch: 'Boven alles pleitte hij voor een gelijke afstand tot de oorlogsvoerenden.'¹⁵⁵ Dat pragmatisme betekende, volgens Corduwener, echter ook dat er een zekere 'plooibaarheid' in Loudons neutraliteitsopvatting schuilde. De norm wat betreft vreemde krijgsdienst bleef hierdoor een rekbaar begrip. Zoals hierboven al gemeld was Loudon niet bereid op alle verzoeken tot bemiddeling in te gaan, maar in verschillende gevallen zag hij redenen om tot actie over te gaan.

Voor Johann Heinrich Ceelen werd die reden bijvoorbeeld simpelweg verzonnen. In juli 1916 was zijn vader, Bartholomeus Ceelen, bij een advocatenkantoor langs geweest om zijn verhaal te doen. Hij woonde al sinds 1893 in Duitsland en in de veronderstelling Duitser te zijn nam ook zijn zoon vrijwillig dienst in het Duitse leger. De jonge Ceelen was gewond geraakt in Rusland en zijn vader wilde daarom 'dat zijn zoon uit het leger zou worden ontslagen'.¹⁵⁶ Aangezien het verzoek een klein jaar later nog niet was ingewilligd gooide Ceelen het over een andere boeg. Op 30 maart 1917 schreef hij aan Loudon dat zijn zoon tegen zijn wil in 'direct van zijne werkplaats te Düsseldorf [was] weggevoerd en ingedeeld bij het Duitse leger'. Ditmaal moest hij als gevolg van de illegitieme werving worden ontheven uit Duitse krijgsdienst.¹⁵⁷ Door de indiensttreding van Ceelen als onvrijwillig te bestempelen lukte het om Loudon tot bemiddeling te bewegen. Loudon droeg de gezant in Berlijn, W.A.F. Gevers, op om het ontslag van Ceelen uit Duitse krijgsdienst te bewerkstelligen, wat ook gebeurde op 7 oktober 1917.¹⁵⁸

¹⁵³ Brief van A.L.E. de Stuers aan J. Loudon, 30 augustus 1915, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁵⁴ Brief van J. Loudon aan A.L.E. de Stuers, 16 september 1915, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁵⁵ Pepijn Corduwener, 'Behoedzaam, eerlijk, flink? De neutraliteitspolitiek van John Loudon, Nederlands minister van Buitenlandse Zaken tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Pierik (ed.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog. Deel 21* (Soesterberg 2010) 85-118, 89.

¹⁵⁶ Brief van advocaten Van Best en Van Haaren aan ministerie van Buitenlandse Zaken, 29 juli 1916, NA, MBZA, inv. nr. 316.

¹⁵⁷ Brief van Bartholomeüs Ceelen aan J. Loudon, 30 maart 1917, NA, MBZA, inv. nr. 316.

¹⁵⁸ Brief van W.A.F. Gevers aan J. Loudon, 5 januari 1918, NA, MBZA, inv. nr. 316.

Toch opmerkelijk dat Loudon hiertoe overging na een enkele aanpassing in het verhaal van de rekrutering.

Naast bemiddeling ging het voor de Nederlandse overheid ook niet te ver hernaturalisatie actief te ondersteunen. Volgens D.J. Gulden, de Nederlandse Consul in Essen-Ruhr, was Wilhelm Eisink 'zonder te weten, dat hij in Duitschland niet dienstplichtig was', in dienst gegaan. Naast de onwetendheid van Eisink geeft Gulden de schuld voor de onwettelijke inlijving aan de Duitse militaire autoriteit. 'Deze toch heeft niet voldoende onderzocht, of Eisink een Duitscher of een buitenlander was.' Gulden schreef daarom op 24 mei 1916 dat gevallen zoals Eisink volgens hem niet vallen onder vrijwillige indiensttreding.¹⁵⁹ Ook hier werd een creatief argument bedacht om het vrijwillige aspect te omzeilen. Loudon was wel gevoelig voor het argument en vroeg aan Gevers of hij stappen wilde ondernemen om Eisink te laten ontslaan uit Duitse krijgsdienst. Niet alleen dat, hij voldeed ook aan het verzoek van het Nederlandse Consulaat in Essen-Ruhr om een verzoek tot hernaturalisatie naar de koningin te sturen.¹⁶⁰ Al op 2 januari 1917 was Eisink daardoor weer officieel Nederlander.¹⁶¹ Het voorval lijkt toch niet te passen binnen de norm die is gesteld waarbij alle rechten vervallen bij de vrijwillige indiensttreding.

Hernaturalisatie behoorde echter voor alle Nederlandse vrijwilligers tot de mogelijkheden. Het Oranjeboek vermeldde dat ook expliciet; een Nederlander in vreemde krijgsdienst kon 'ten alle tijden na ontslag uit dien krijgsdienst de bedoelde nationaliteit herkrijgen door naturalisatie'.¹⁶² Daarvoor moest voldaan worden aan de voorwaarden zoals genoemd in artikel 3 van de wet van 12 december 1892 op het Nederlanderschap en het ingezetenschap: 1. Bewijs van meerderjarigheid voor de Nederlandse wet; 2. Bewijs dat het Nederlanderschap verloren was; 3. Bewijs dat er bij een ontvanger van de registratie honderd gulden was gestort.¹⁶³ Met een dergelijke procedure lijkt de straf, die op het in vreemde krijgsdienst treden stond, niet al te zwaar. Zeker niet als de Nederlandse overheid het proces van hernaturalisatie ook nog eens actief ondersteunde, zoals dat bij Eisink het geval was.

Tot ondersteuning en bemiddeling werd vooral frequent overgegaan als het minderjarige vrijwilligers betrof. Bij het ministerie van Buitenlandse Zaken kwamen gedurende de oorlog regelmatig brieven binnen van bezorgde ouders waarvan het kind zonder toestemming dienst had genomen in een vreemd leger. De ouders deden het verzoek aan Loudon om hun kind uit dienst te laten ontslaan en de terugtocht naar

¹⁵⁹ Brief van D.J. Gulden aan W.A.F. Gevers, 24 mei 1916, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁶⁰ Brief van J. Loudon aan B. Ort, 10 augustus 1916, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁶¹ Brief van W.A.F. Gevers aan J. Loudon, 10 januari 1917, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁶² 'Het nieuwe Oranjeboek', *Haagsche Courant*, 2 november 1915.

¹⁶³ Hendrik Jan Smit, 'Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden. Nummer 268: Wet van den 12den December 1892, op het Nederlanderschap en het ingezetenschap' http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/Stbl_1892-268-nederlanderschap.pdf (geraadpleegd op 3 september 2016).

Nederland te regelen. Volgens de geldende norm kon Loudon aan dat verzoek niet voldoen. Voor de wet op het Nederlandschap was er namelijk geen verschil tussen meerder- en minderjarigen. Die maatregel was genomen in 1912 na de invoering van de Militiewet op 2 februari van dat jaar. Om vrijgesteld te worden van de dienstplicht opteerden verschillende Nederlandse jongeren namelijk voor de Belgische nationaliteit. Dat leidde tot een discussie tussen de ministers van Justitie, Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken 'aangaande de vraag, of ook minderjarigen hun Nederlandschap verliezen (...) door het treden in vreemde krijgsdienst'.¹⁶⁴ Aangezien afwijkende interpretaties van de wet uit 1892 voor problemen konden zorgen moest er verduidelijking komen.¹⁶⁵ Uit praktische overwegingen besloten de ministers dat ook minderjarigen hun nationaliteit verloren. Ten eerste moest een dubbele nationaliteit voorkomen worden. Ten tweede moest voorkomen worden dat jongeren in vreemde krijgsdienst het Nederlandschap behielden waardoor de neutraliteit in het geding kon komen.¹⁶⁶ Loudon was zich al voor de oorlog bewust van deze wetsbepaling blijkt uit correspondentie tussen hem en de minister van Justitie, Bastiaan Ort, begin 1914.

Dat weerhield Loudon niet minderjarigheid steevast als reden aan te voeren om te bemiddelen. Het voorbeeld van Petrus Laurentius Martens toont goed aan hoe Loudon daarbij als 'agent' schipperde langs de 'structure' van de norm. Martens had zich vrijwillig bij het Belgische leger aangemeld, maar aangekomen aan het front in Frankrijk weigerde hij dienst. Martens moest vervolgens voor de krijgsraad verschijnen, omdat hij aangeklaagd was als deserteur. Zijn vader besloot daarom in juni 1916, via het advocatenkantoor Bondam en Brevet, Loudon te benaderen om Martens te laten ontslaan uit krijgsdienst en hem te laten terugkeren naar Nederland.¹⁶⁷ Loudon was bereid aan deze wensen te voldoen en wilde ook dat 'het voor de krijgsraad ingestelde strafgeding [werd] geschorst'.¹⁶⁸ Via het Nederlandse gezantschap in Le Havre lukte het om Martens te ontslaan uit Belgische dienst en hij reisde op 28 september 1916, op kosten van de Belgische regering, naar Engeland om vanaf daar de overtocht naar Nederland te kunnen maken.¹⁶⁹ Tot dit punt had de norm geen obstakel gevormd.

Op het moment dat Martens de overtocht naar Nederland wilde maken weigerde de Britse overheid hem echter te laten vertrekken. Het ministerie van Buitenlandse Zaken liet vervolgens weten niets voor hem te kunnen betekenen, omdat hij door vrijwillige indiensttreding zijn Nederlandschap was verloren. Eerst wel bemiddelen, maar vervolgens voor de overtocht de handen er vanaf trekken. De starre houding van Groot-Brittannië lijkt plots de handhaving van de norm aangewakkerd te hebben, wellicht

¹⁶⁴ Brief van B. Ort aan J. Loudon, 5 maart 1914, NA, MBZA, inv. nr. 308.

¹⁶⁵ Brief van J. Loudon aan B. Ort, 21 februari 1914, NA, MBZA, inv. nr. 308.

¹⁶⁶ Brief van B. Ort aan J. Loudon, 5 maart 1914, NA, MBZA, inv. nr. 308.

¹⁶⁷ Brief van advocaten Bondam en Brevet aan J. Loudon, 29 juni 1916, NA, MBZA, inv. nr. 316.

¹⁶⁸ Brief van J. Loudon aan gezantschap Le Havre, 15 juli 1916, NA, MBZA, inv. nr. 316.

¹⁶⁹ Brief van gezantschap Le Havre aan J. Loudon, 21 september 1916, NA, MBZA, inv. nr. 316.

uit vrees voor een neutraliteitsschending. Ook de advocaat van de familie Martens, A.W.L. Bondam, vond het opmerkelijk dat de Nederlandse regering wel hulp verleende bij het ontslag uit de krijgsmacht, maar niet bij de overtocht. Bondam drong er daarom nogmaals bij Loudon op aan om Martens naar Nederland te krijgen, vooral omdat zijn ouders wilden dat hij 'zijn militaire plichtingen' in Nederland nakwam.¹⁷⁰ Dit rationele argument bracht Loudon weer op andere gedachten. Vooral de 'emoties van de ouders' werden meegenomen in de beslissing om in mei 1917 aan de gezant in Londen, Marees van Swinderen, te vragen om er werk van te maken.¹⁷¹ Het duidt erop dat het beleid van Loudon enige ambivalentie vertoonde.

Dienstplicht in de Verenigde Staten

Loudons ambivalente houding veranderde weinig toen ook de Verenigde Staten een beroep gingen doen op Nederlandse vrijwilligers. Tot 1917 wilde de Amerikaanse president, Woodrow Wilson, afzijdig blijven van het oorlogsgeweld in Europa. Verschillende factoren speelden echter mee in de beslissing om de neutraliteit op te geven. Op 9 januari 1917 besloot Duitsland over te gaan tot de onbeperkte duikbotenoorlog. Deze grove schending van het recht van de vrije zee was voor Wilson onacceptabel. Op 16 januari 1917 volgde het onderschepte Zimmermantelegram, waarin Duitsland Mexico oproep om de Verenigde Staten aan te vallen. Volgens de historicus Koen Koch was de belangrijkste reden echter dat Wilson een rol van betekenis wilde spelen in de vredesconferentie na afloop van de oorlog. Om die rol toe te eigenen moest hij wel deelnemen aan de oorlog. Vanaf 6 april 1917 namen ook de Verenigde Staten zodoende deel aan de Eerste Wereldoorlog.¹⁷²

Om een waardig leger op de been te brengen voerde de Verenigde Staten, naast de vrijwillige rekrutering, de dienstplicht in. Aan de hand van de *Selective Service Act* van 18 mei 1917 werden alle in Amerika wonende mannen in de leeftijdsgroep van 21 tot 31 opgeroepen om zich te registreren. De selectie van dienstplichtigen verliep vervolgens via een loting. De dienstplicht gold alleen voor de Nederlanders in de Verenigde Staten die in het bezit waren van de eerste papieren; zij die aangegeven hadden Amerikaans staatsburger te willen worden (declarants).¹⁷³ Degenen zonder eerste papieren (non-declarants) waren in principe vrijgesteld van de dienstplicht. Om vrijstelling te krijgen moesten non-declarants zich wel vrij pleiten voor *Local Exemption Boards* die te vinden waren door het hele land.¹⁷⁴ Probleem was dat als ze dat nalieten zij praktisch werden

¹⁷⁰ Brief van A.W.L. Bondam aan ministerie van Buitenlandse Zaken, 5 mei 1917, NA, MBZA, inv. nr. 316.

¹⁷¹ Brief van ministerie van Buitenlandse Zaken aan A.W.L. Bondam, 12 mei 1917, NA, MBZA, inv. nr. 316.

¹⁷² Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918*, 291-296.

¹⁷³ Kraaijestein en Schulten, 'Onder de Vaandels van de Entente', 244-246.

¹⁷⁴ Brief van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken aan J. Loudon, 24 januari 1918, NA, MBZA, inv. nr. 324.

gezien als vrijwilligers, iets wat veelvuldig voorkwam. Zowel Nederlanders in het bezit van de eerste papieren, als degenen zonder, hebben veelvuldig een beroep gedaan op het Nederlandse gezantschap in Washington om ontslagen te worden uit de Amerikaanse krijgsdienst.

Vrijwillig en dienstplichtig waren soms lastig te onderscheiden, maar ook hier werd de norm niet strikt gehandhaafd. Over Jan Verschoor was bij het ministerie van Buitenlandse Zaken bijvoorbeeld niet bekend 'of hij al dan niet vrijwillig [had] dienstgenomen'. Als Verschoor tegen zijn wil was ingelijfd moest de gezant in Washington, August Philips, er bij de Amerikaanse regering op aandringen hem te ontslaan. 'Toch ook voor het geval de betrokkene zich vrijwillig heeft aangemeld zijn er (...) termen om zijn ontslag te vragen.' Philips kon melden dat Verschoor minderjarig was toen hij dienst nam, dat Verschoor handelde tegen de wil van zijn ouders, of dat hij in Nederland dienstplichtig was.¹⁷⁵ Het lijkt erop alsof Loudon, naarmate de oorlog vorderde, alleen maar een pragmatische instelling hanteerde op het gebied van bemiddeling. De Amerikaanse overheid was alleen niet makkelijk te overreden om Nederlanders uit de militaire dienst te ontslaan. Dat iemand dienstplichtig was in Nederland verplichtte het Amerikaanse leger niet om hem te ontslaan.¹⁷⁶ Ook het argument van Philips dat minderjarigen voor de Nederlandse wet (21 jaar) uit Amerikaanse dienst moesten worden ontheven had niet de gewenste uitwerking. De Amerikaanse minister van Oorlog, Newton D. Baker, liet in november 1917 weten dat 'the law permits the enlistment of persons over eighteen years of age without the consent of their parents, [so] enlistment is legal'.¹⁷⁷

De starre houding vanuit de Amerikaanse overheid zorgde er niet voor dat er vanuit Loudons ministerie enige terughoudendheid optrad wat betreft Nederlanders in Amerikaanse militaire dienst. Om aan te geven dat de Nederlanders zonder eerste papieren onterecht als vrijwilligers werden aangemerkt, als zij zich niet hadden gevrijwaard van militaire dienst, voerde Philips een nieuw argument aan. Hij probeerde in maart 1918 het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken ervan te overtuigen dat alle Nederlanders die zijn bemiddeling hadden ingeroepen 'zeer onontwikkelde lieden zijn, die gebrekkig Engelsch kennen en veelal geheel onkundig zijn van hunne rechten en verplichtingen onder de nieuwe militaire wetten'.¹⁷⁸ In plaats van individuele gevallen probeerde hij hen nu allemaal te laten ontslaan. Daarbij was een onderscheid tussen daadwerkelijke vrijwilligers of degenen die op een andere wijze verzeild waren geraakt in militaire dienst niet aan de orde. Zelfs een negatieve attitude van de Verenigde Staten zorgde er dit keer niet voor dat de norm weer in acht werd genomen.

¹⁷⁵ Brief van ministerie van Buitenlandse Zaken aan A. Philips, 25 juni 1918, NA, MBZA, inv. nr. 313.

¹⁷⁶ Brief van J. Loudon aan Burgemeester van Weststellingwerf, 7 augustus 1917, NA, MBZA, inv. nr. 311.

¹⁷⁷ Brief van A. Philips aan J. Loudon, 13 november 1917, NA, MBZA, inv. nr. 311.

¹⁷⁸ Brief van A. Philips aan J. Loudon, 22 maart 1918, NA, MBZA, inv. nr. 324.

Uiteindelijk had de dadendrang vanuit de Nederlandse overheid wel invloed op de Amerikaanse wetgeving. Het Congres van de Verenigde Staten keurde op 9 juli 1918 een wijziging van de *Selective Service Act* goed. De wijziging voorzag erin dat een onderdaan van een neutraal land die in dienst was bij het Amerikaanse leger, en in het bezit was van de eerste papieren, 'shall be relieved from liability to military service upon his making a declaration (...) withdrawing his intention to become a citizen of the United States'.¹⁷⁹ De voorwaarde voor ontslag was dus dat het verlangen naar een toekomstig Amerikaans staatsburgerschap werd afgezworen. De wetswijziging gold niet voor non-declarants, waarvan de Amerikaanse overheid zich volgens de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, Herman van Karnebeek, nog steeds op het standpunt stelde 'dat de inlijving dezer personen in den regel aan hun eigen schuld te wijten [was]'.¹⁸⁰ Pas op 14 november 1918 gaf het Amerikaanse ministerie van Oorlog instructies uit, aan commandanten van het leger, om non-declarants uit neutrale landen te ontslaan als zij daar een verzoek toe indienden.¹⁸¹ Op dat moment was de Eerste Wereldoorlog al drie dagen afgelopen.

Conclusie

Voor de Nederlandse overheid kwam met het einde van de oorlog ook een einde aan een fragiele neutraliteitspolitiek die gedurende de oorlog regelmatig onder druk kwam te staan. In de praktische uitvoering van neutraliteit wilde Loudon een gelijke afstand tot de strijdende partijen behouden. Alle deelnemers aan het conflict moesten op dezelfde wijze worden behandeld zodat er geen verdenkingen van partijdigheid konden bestaan. Voor Nederlandse vrijwilligers moest dus, ongeacht voor welk land zij de wapenen oppakten, dezelfde behandeling gelden. Daaraan is zeker voldaan. Als uitgangspunt werd overal de 'structure' aangehouden, met verlies van het Nederlanderschap door vrijwillige indiensttreding. Maar overal zette de Nederlandse regering dat uitgangspunt ook opzij als de mogelijkheid zich voordeed om ervan af te wijken. Daarmee honoreerde zij wel het gehanteerde concept van neutraliteit, maar schond zij de norm.

Het is niet zo dat Loudon op elk verzoek tot bemiddeling om ontslag uit militaire dienst of hulp bij hernaturalisatie inging. Veel Nederlandse vrijwilligers hebben de oorlog in vreemde krijgsdienst moeten uitzitten en waren daarnaast stateloos geworden. Maar er is hierboven aangetoond dat het ministerie van Buitenlandse Zaken zich als 'agent' gedurende de hele oorlog actief inzette om Nederlanders te helpen die volgens de wet eigenlijk hun rechten hadden verloren. Om die inzet te verantwoorden werden verschillende rationele, pragmatische en soms opportunistische argumenten aangevoerd.

¹⁷⁹ Bijlage van brief van W.H. de Beaufort aan J. Loudon, 30 augustus 1918, NA, MBZA, inv. nr. 324.

¹⁸⁰ Aankomst Handelingen van de Tweede Kamer nummer 20, 1918-1919, 16 oktober 1918.

¹⁸¹ Brief van R. Lansing aan W.H. de Beaufort, 21 november 1918, NA, MBZA, inv. nr. 1153.

Van ongepaste ronselpraktijken tot onwetendheid, en van minderjarigheid tot bezorgde ouders. Of de argumenten op waarheid berustten of niet, Loudon liet zich vrij eenvoudig overreden om tot actie over te gaan. Aangezien conflicten met de oorlogvoerende landen wat betreft zijn beleid uitbleven kon hij dezelfde lijn ook voortzetten. Net als tijdens de Boerenoorlog was de norm tijdens de Eerste Wereldoorlog daardoor een rekbaar begrip.

4. Strijden voor een ideaal in de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939)

Als je me vroeger in ons duffe, muffe, gezellige, knusse, bedeesde vaderlandje gevraagd had, of ik in staat zou zijn tot de dingen, die ik enige tijd geleden heb gepresteerd, dan zou ik onmiddellijk "neen" hebben gezegd. Maar gelukkig is de mens nog in staat tot door hem zelf onvermoede dingen. Ik heb de oorlog meegemaakt, ik maak nog steeds de oorlog mee, maar op het ogenblik dat je midden door het mitrailleurvuur van de vijand vooruit dringt, denk je aan niets, ook niet aan de dood (...). De lust om in de strijd te gaan wordt echter opgewekt door de heilige overtuiging van je idealen. Dat is wat de vijand gelukkig mist. En daardoor zullen wij ook overwinnen.¹⁸²

De woorden zijn afkomstig van de eerste Nederlandse vrijwilliger in de Spaanse Burgeroorlog, Fanny Schoonheydt, zij schreef op 8 november 1936 over haar ervaringen in de gelederen van de Partit Socialista Unificat de Catalunya aan haar beste vriendin, Neeltje Bakker. Op dat moment voerde Schoonheydt al meer dan drie maanden strijd. Bij de uitbraak van de oorlog in juli 1936 bevond zij zich al in Barcelona en leverde direct haar aandeel in de gewapende verdediging van de stad.¹⁸³ De verdediging was opgezet door linkse vakbonden, geïmproviseerde volksmilities, militairen en politietroepen. Zij verzetten zich tegen een staatsgreep door een groep conservatieve generaals en legerofficieren die de Spaanse Republiek omver wilden werpen. De coup mislukte, omdat de weerstand in een stad als Barcelona, maar ook in Madrid, Bilbao en Valencia, veel groter was dan de coupplanners hadden verwacht. De Republiek hield stand waardoor een tweesplitsing ontstond in Spanje tussen rechts georiënteerde opstandelingen en het republikeinse leger dat de linkse idealen vertegenwoordigde.¹⁸⁴

Een burgeroorlog was geboren die zich volgens sommigen zou ontwikkelen tot een manicheïsche strijd op leven en dood, tussen democratie en fascisme; of juist tussen conservatisme en communisme.¹⁸⁵ Om die strijd te leveren stroomden van over de hele wereld vrijwilligers toe om te vechten voor hun idealen. Ook vanuit Nederland vertrokken er naar schatting zevenhonderd naar het Spaanse front. Het merendeel koos ervoor de Republiek te steunen, maar er zal ook een enkeling aan bod komen die zich bij de

¹⁸² Brief van Fanny Schoonheydt aan Neeltje Bakker, 8 november 1936, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Nederlandse deelnemers aan de Internationale Brigades in de Spaanse Burgeroorlog (NDINSB), inv. nr. 96.

¹⁸³ Yvonne Scholten, 'Fanny Schoonheydt, guerrillera tegen Franco. De Koningin van de mitrailleur', *De Groene Amsterdammer* 135, 33 (2011) 22-25, 23.

¹⁸⁴ Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 24-27.

¹⁸⁵ George R. Esenwein, *The Spanish Civil War. A Modern Tragedy* (New York 2005) 12.

nationalistische legers voegde. Het zal blijken dat de Nederlandse regering in de behandeling van de twee soorten vrijwilligers zou meten met twee maten. Opvallend is ook dat, in tegenstelling tot de Boeren- en de Eerste Wereldoorlog, de norm strikt gehanteerd werd. Zo strikt zelfs dat de straf voor vreemde krijgsdienst tijdens de Spaanse Burgeroorlog lang voer bleef voor discussie. Voordat er naar de maatregelen tegen vrijwilligers gekeken zal worden, wordt eerst de voorgeschiedenis van het conflict behandeld en de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van de burgeroorlog.

Crisis in Spanje

De burgeroorlog was de culminatie van decennia van binnenlandse onrust en politieke instabiliteit in Spanje. Aan het begin van de twintigste eeuw was van het, eens zo grote, Spaanse wereldrijk weinig over. De teloorgang van het Spaanse Rijk, oftewel 'El Desastre', had alles te maken met het verlies van Cuba, de Filipijnen en Puerto Rico aan de Verenigde Staten tijdens de Spaans-Amerikaanse oorlog in 1898. Spanje moest zich herpakken en dat kon volgens de bevolking alleen door de hervorming van politieke instituties. De nieuwe koning, Alfonso XIII, die in 1902 de troon besteeg, kreeg die last op zijn schouders; hij zou daaronder bezwijken.¹⁸⁶ Hij intervenueerde constant binnen het parlementaire stelsel om de interne verdeeldheid tussen facties te manipuleren en zo zijn eigenbelang te behartigen. De oude macht van koning, adel, kerk en leger werd dan ook geenszins verbroken. Verkiezingsuitslagen werden gemanipuleerd en corruptie zorgde ervoor dat politici zich vooral richtten op zelfverrijking.¹⁸⁷ Terwijl het land wel een opvallende periode van modernisering en economische groei doormaakte tussen 1900 en 1930, waren de vruchten daarvan dus maar voor een klein deel van de bevolking te plukken. Vooral een nieuwe klasse van grootgrondbezitters bezette de top van de maatschappij. Grote delen van het land kwamen in het bezit van maar enkele families. De grootgrondbezitters vormden zo een plattelandsoligarchie waaruit ook de ambtenaren werden geselecteerd om te regeren binnen Alfonso's politieke systeem. De sociale basis voor zijn steun nam daardoor af en vanuit het volk, de werkende klasse, ontstonden socialistische en anarchistische tegenbewegingen.¹⁸⁸

Voornamelijk de socialistische organisaties eisten door de mobilisatie van het volk en collectieve acties meer inspraak binnen het politieke systeem. De dynastieke regerende partijen raakten zodanig in diskrediet dat een militaire coup van generaal Miguel Primo de Rivera in 1923 de steun had van een aanzienlijk deel van de bevolking. Gedurende zijn dictatorschap, waaronder de monarchie wel bleef bestaan, nam de steun

¹⁸⁶ Julián Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War* (Londen 2013) 2-3.

¹⁸⁷ Margreet Braams, Eddie Ribbink en Ad Zwaga, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', *Utrechtse Historische Cahiers* 1, 3 (1982) 3-4.

¹⁸⁸ Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War*, 3-5.

echter geleidelijk af. Naarmate de oppositie groeide, nam de vraag om een republikeinse regeringsvorm steeds verder toe. Doordat Primo de Rivera inzag dat hij de steun van zowel het volk, het leger als de koning had verloren koos hij ervoor om op 28 januari 1930 af te treden. Om na het dictatorschap tot constitutionele normalisering te komen werden gemeentelijke verkiezingen uitgeschreven, die later gevolgd zouden worden door landelijke verkiezingen.¹⁸⁹

Op 12 april 1931 ging Spanje naar de stembus, het land stond daarbij feitelijk voor een keuze tussen monarchie of republiek. Tot verbazing van de monarchisten behaalden de republikeinen de overwinning in 41 van de 50 provinciale hoofdsteden. De volgende dag riepen verschillende gemeenten de Republiek uit. Niceto Alcalá Zamora, een voormalig liberaal minister binnen de monarchie, en voorzitter van het Revolutionaire Comité eiste dat koning Alfonso het land zou verlaten; het betekende het einde van de monarchie.¹⁹⁰ In juni 1931 werd een nieuwe regering gevormd bestaande uit republikeinen en socialisten, met als premier Alcalá Zamora. De republikeinse regering begon aan een drastische reorganisatie van de maatschappij. De macht van de kerk werd beperkt, de top van het leger uitgedund, regionale autonomie deed zijn intrede en op het platteland werden hervormingen ingevoerd. De drastische maatregelen zorgden voor kritiek van zowel de linkerzijde – hervormingen gingen niet ver genoeg – als de rechterzijde – hervormingen waren te omvangrijk – van het politieke spectrum.¹⁹¹ Het parlementaire draagvlak nam in 1933 zo ver af dat de regering besloot om af te treden.

De grootste partij op rechts, de Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA), won de daaropvolgende verkiezingen in november overtuigend. CEDA was een alliantie van grootgrondbezitters en katholieke groeperingen onder leiding van José María Gil Robles. De partij was geen groot voorstander van de republikeinse regeringsvorm waar zij nu de leiding over had. CEDA was nog minder gecharmeerd van de ingevoerde hervormingen en deed een poging om die terug te draaien, wat zorgde voor een sterkere polarisatie binnen zowel het politieke systeem als de samenleving.¹⁹² Geweld werd steeds meer een middel om uiting te geven aan de onvrede die was ontstaan, zeker na de laatste regeringswissel binnen de Republiek. Tot ieders verbazing won Frente Popular, een coalitie van linkse partijen, de verkiezingen in februari 1936. De polarisatie bereikte zijn kookpunt; prominente figuren kregen te maken met aanslagen op hun leven en politieke groeperingen gingen elkaar gewapend te lijf. Het Spaanse politieke systeem

¹⁸⁹ Esenwein, *The Spanish Civil War*, 13.

¹⁹⁰ Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War*, 5-6.

¹⁹¹ Braams, Ribbink en Zwaga, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', 5-6.

¹⁹² Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 17-18.

bevond zich in een crisis en delen van het leger smeedden plannen om de republikeinse regeringsvorm te verdringen.¹⁹³

De uitvoering van de coupplannen liet uiteindelijk te wensen over. Het complot stond onder leiding van rechtse legerofficieren. Op 8 maart 1936 kwam een deel van hen, onder wie Francisco Franco, bijeen in Madrid. Op de bijeenkomst besloten de officieren om over te gaan tot een opstand om zowel de orde in Spanje als het internationale prestige van het land te herstellen.¹⁹⁴ Volgens Franco moest er wel gewacht worden totdat het juiste moment zich voordeed. Dat moment kwam op 13 juli 1936 toen een kapitein van de Guardia Civil en vier jonge socialisten de rechtse, monarchistische politicus José Calvo Sotelo ontvoerden en door het hoofd schoten. De aanwezige coupplannen werden in werking gesteld en op 17 juli begonnen de troepen vanuit Spaans Marokko een opstand tegen de Republiek.¹⁹⁵ In steden waar een anti-republikeinse stemming heerste onthaalde de bevolking de coupplanners met enthousiasme. Maar een snelle machtsovername faalde doordat in belangrijke steden, waaronder Madrid en Barcelona, de bevolking zich samen met ordetroepen organiseerde om terug te vechten. De succesvolle bestrijding van de opstandelingen in het merendeel van de grote steden zorgde ervoor dat het vertrouwen in het slagen van de coup steeds verder af nam.

De opstand zorgde ervoor dat het leger en de veiligheidsdiensten verdeeld raakten over twee kampen. De zwakke positie van de republikeinse staat leidde ertoe dat de tweestrijd zich kon ontwikkelen tot een voortdurende gewapende strijd. Iedereen die bereid was te vechten koos een kant en binnen een week na het begin van de staatsgreep verkeerde het land in staat van oorlog met zichzelf.¹⁹⁶ Al snel ontgroeide de burgeroorlog echter zijn nationale karakter. Het land kwam symbool te staan voor de strijd tussen fascisme, democratie en communisme. In verschillende Europese landen raakte de publieke opinie sterk verdeeld en werden passionele oproepen gedaan om de strijdende partijen te hulp te schieten.¹⁹⁷ Franco was zelf ook niet te beroerd om hulp te vragen. Aan het einde van juli had hij al bij Adolf Hitler en Benito Mussolini aangeklopt voor steun; zij gingen gretig in op het verzoek door het sturen van wapens, materieel en manschappen.¹⁹⁸ Binnen enkele weken groeide de mislukte coup uit tot een oorlog met een verwoestende omvang.

Om de grootte van het conflict te beperken deed de Franse premier, Léon Blum, het voorstel aan landen om niet te interveniëren in het conflict. Op 8 augustus 1936

¹⁹³ Braams, Ribbink en Zwaga, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', 7.

¹⁹⁴ Geciteerd in: Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War*, 16.

¹⁹⁵ Esenwein, *The Spanish Civil War*, 22-23.

¹⁹⁶ Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War*, 21.

¹⁹⁷ Ibidem, 81.

¹⁹⁸ Hans Dankkaart, 'De Spaanse Burgeroorlog. Beknopt overzicht van de oorzaken en het verloop', in: Maarten-Piet Berg, Eelco Beukers en Karin van Lierop (ed.), "Wat dunkt u van Spanje?" *Nederlanders en de Spaanse Burgeroorlog, 1936-1939* (Amsterdam 1984) 7-26, 16.

kregen de Europese mogendheden een nota van de Franse regering waarin stond dat Frankrijk zich 'zou onthouden van elke inmenging, direct of indirect'. Frankrijk verbood de uitvoer en doorvoer van wapens, munitie en oorlogsmaterieel. Het voorstel van Blum, het non-interventieverdrag, vond brede steun en achtentwintig Europese landen ondertekenden het verdrag voor het einde van 1936. Om de afzijdigheid van landen te monitoren werd op 9 september in Londen het Non-Interventie Comité opgezet.¹⁹⁹ Het Comité vormde in eerste instantie vooral een strijdtoneel waarbinnen landen elkaar over en weer beschuldigden van het schenden van het non-interventieverdrag. Want hoewel Duitsland en Italië de overeenkomst hadden ondertekend, waren zij niet van plan hun activiteiten in Spanje een halt toe te roepen.²⁰⁰ Ook de Sovjet-Unie was vertegenwoordigd in het Comité, maar begon zich vanaf oktober 1936 ook actief te bemoeien met het conflict.²⁰¹ In de beginperiode was er binnen het Comité daardoor meer aandacht voor beschuldigingen dan voor overeenstemming over de te nemen maatregelen.

In Nederland lieten wetgevende initiatieven gericht op non-interventie, als gevolg van besluiten binnen het Comité, ook nog op zich wachten. De Nederlandse regering, met als minister-president Hendrikus Colijn, had zich wel met volle overgave aan de overeenkomst tussen de Europese landen gecommitteerd. Het strookte volledig met de aanwezige neutraliteitspolitiek, en als kleine mogendheid was Nederland ook enigszins verplicht zich eraan te conformeren.²⁰² Om zitting te nemen in het Non-Interventie Comité vaardigde Nederland Reneke de Marees van Swinderen af. Hij hield de Nederlandse regering op de hoogte omtrent de ontwikkelingen wat betreft non-interventie die leidend zouden worden voor het Nederlandse beleid gedurende de Spaanse Burgeroorlog.²⁰³ De deelname van Nederland aan de non-interventiepolitiek heeft ervoor gezorgd dat er uiteindelijk meer internationale toezicht kwam op de norm en dat die daardoor strikt gehanteerd zou worden.

In de verzuilde Tweede Kamer was de steun voor de non-interventie in eerste instantie wijdverspreid. De protestantse regeringspartijen, de ARP en de Christelijk-Historische Unie, verenigden zich met het neutraliteitsstandpunt van Colijn, maar voelden zich nauwelijks verbonden met het conflict in Spanje. Er bestond geen verwantschap met één van de strijdende kampen, de partijen schonken er verder dan ook weinig aandacht aan. Over het algemeen gold het dat politieke partijen rechts van de SDAP zich beperkt interesseerden voor de burgeroorlog. Alleen de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) liet zich vanaf het begin negatief uit over het non-

¹⁹⁹ Moolhuijsen, Het beleid van de Nederlandse regering t.a.v. de Spaanse Burgeroorlog (Scriptie geschiedenis, Amsterdam 1977) 6-7.

²⁰⁰ Ibidem, 24.

²⁰¹ Esenwein, *The Spanish Civil War*, 46.

²⁰² Braams, Ribbink en Zwaga, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', 15.

²⁰³ Moolhuijsen, Het beleid van de Nederlandse regering t.a.v. de Spaanse Burgeroorlog, 23.

interventieverdrag. De partij had zich onmiddellijk achter de opstand van Franco geschaard en was in de veronderstelling dat het verdrag de zaak van de nationalistische schade toedeed.²⁰⁴

Ook de SDAP en de Communistische Partij van Nederland (CPN) hielden zich actief bezig met het verdrag. De linkse partijen zagen de burgeroorlog als een strijd tussen een wettige regering en fascistische opstandelingen, maar waren aanvankelijk niet voor militaire steun aan de Republiek. *De Tribune*, het partijorgaan van de CPN, was begin augustus 1936 nog lovend over het Franse voorstel tot non-interventie en noemde het een 'moedig initiatief'. De hoop was dat het buitenlandse steun aan Franco een halt toe zou roepen. Die gedachte bleek een illusie.²⁰⁵ Aanhoudende berichten over Duitse en Italiaanse steun aan de troepen van Franco zorgden ervoor dat de CPN in de loop van september het non-interventieverdrag consequent ging afwijzen.²⁰⁶ De SDAP zag ook in dat er reden was om af te stappen van non-interventie. Kamerlid Willem Vliegen stelde al op 26 november 1936 dat het verdrag faalde in zijn opzet: 'De democratische Staten houden vast aan de afspraak van niet-inmenging, maar de dictatoriale Staten trekken zich er niets van aan. Zij zijn vrij in dergelijke handelingen.'²⁰⁷ Toch zou de partij zich pas in maart 1938 volledig distantiëren van de non-interventiepolitiek. Partijleden van de SDAP waren door de partijkrant *Het Volk* dan ook al op 2 augustus 1936 opgeroepen zich niet in het conflict te mengen door zich als vrijwilliger op te geven voor de strijd. 'Het is een onplezierige neutraliteit, maar wie den vrede lief heeft, heeft geen keus. Het Spaansche volk zal zelf moeten beslissen over zijn toekomst.'²⁰⁸ Niet iedereen liet zich tegenhouden door de oproep.

Nederlanders in een Spaanse oorlog

Het aantal vrijwilligers dat zich aansloot bij de legers van de Republiek wordt door de meeste historici geschat op ongeveer 700. Bronnen zijn echter beperkt doordat oud-Spanjestrijders zich, tijdens de Duitse bezetting van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, hebben ontdaan van hun papieren die meer inzicht hadden kunnen bieden.²⁰⁹ Over het aantal Nederlanders dat zich aansloot bij de nationalistische legers van Franco is nog minder bekend. *Het Volk* meldde op 24 maart 1937 dat tweehonderd Nederlandse fascistische opstandelingen op het Spaanse grondgebied waren aangekomen om de

²⁰⁴ Hendrik Henrichs, 'Nederlanders en Franco's Kruistocht', in: Berg, Beukers en Van Lierop, "Wat dunkt u van Spanje?", 27-42, 28.

²⁰⁵ 'Spanje was ver. Reacties in Nederland', in: Erik Habold, Isabella Lanz en Rik Vuurmans (ed.), *En gij... wat deed gij voor Spanje? Nederlanders en de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1992) 15-25, 17-18.

²⁰⁶ Margreet Braams, 'Linkse Partijen in Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', in: Berg, Beukers en Van Lierop, "Wat dunkt u van Spanje?", 43-66, 53.

²⁰⁷ Handelingen van de Tweede Kamer, 1936-1937, 26 november 1936.

²⁰⁸ 'Onplezierige Neutraliteit. Waarom helpen wij Spanje niet?', *Het Volk*, 2 augustus 1936.

²⁰⁹ Frans Groot en Rik Vuurmans, "'Ik kwam om tegen het fascisme te vechten". Nederlandse interbrigadisten in de Spaanse Burgeroorlog', in: Berg, Beukers en Van Lierop, "Wat dunkt u van Spanje?", 67-94, 69.

nationalistische gelederen te versterken.²¹⁰ Dat is al een veel groter aantal dan uit zowel de studie van Hendrik Henrichs als die van Erik Hibold (e.a.) naar voren komt. In beide studies is maar één geval bekend van een Nederlander die aan de zijde van Franco meevocht; over dat geval wordt door de historici verder niets bekend gemaakt.²¹¹

Het waren er echter ongetwijfeld meer dan één. Meerdere kranten maken er namelijk gedurende de oorlog melding van. Al op 20 november 1936 meldde het *Bataviaasch Nieuwsblad* dat de achttienjarige Dellelijn 'als vrijwilliger dienst nam bij de nationalistische troepen in Spanje'.²¹² Opvallend is ook het bericht in *Het Volksdagblad* op 4 juni 1937 over een NSB'er die zonder represailles van de Nederlandse overheid was teruggekeerd naar Nederland terwijl hij zeven maanden 'met de troepen van Franco [had] meegevochten'.²¹³ Waarom de norm in zijn geval niet gehanteerd werd zal later worden behandeld. In ieder geval staat vast dat er aan beide zijden van het front Nederlanders hebben meegevochten als vrijwilliger. Het zal geen verbazing wekken dat door de gebrekkige informatie over de Nederlanders aan nationalistische zijde in het onderstaande vooral ingegaan wordt op vrijwilligers aan republikeinse zijde.

Vrijwilligers voor de Republiek waren hard nodig, omdat Franco steeds meer terrein won en op weg was naar Madrid. Om het oprukkende fascisme tegen te houden besloot de Komintern op 18 september 1936, naar het voorstel van Willy Münzenberg, om een vrijwilligersleger op te richten; de Internationale Brigades.²¹⁴ Er kwam een rekruteringsbureau in Parijs waarvan de organisatie in handen was van de Franse communistische partijleiders. De Komintern systematiseerde en structureerde zodoende de stroom van vrijwilligers richting het front. In oktober begonnen de eerste Brigadisten te arriveren in Spanje.²¹⁵ Ook Nederlanders hoorden bij de eerste gegadigden, hoewel er vanuit Nederland in oktober nog niets in georganiseerd verband plaats vond. Echte fanatici lieten zich er niet door weerhouden, zoals blijkt uit de verklaring van Arie Favier: 'In 1936, in oktober, ben ik naar Spanje gegaan als één van de eerste Nederlanders. Maar niet in georganiseerd verband, ik was een eenling. (...) Ik had een paspoort, dus ik kon naar Spanje gaan.'²¹⁶ Ook Piet Laros, die uit zou groeien tot één van de bekendste Nederlanders in de burgeroorlog, was er vroeg bij. Hij vertrok al in september op de fiets naar Parijs om zich te melden als vrijwilliger.²¹⁷

De belangrijkste reden dat Favier, Laros en honderden anderen uit Nederland richting Spanje vertrokken was het antifascisme. De opkomst van het fascisme in

²¹⁰ Moolhuijsen, *Het beleid van de Nederlandse regering t.a.v. de Spaanse Burgeroorlog*, 58.

²¹¹ Henrichs, 'Nederlanders en Franco's Kruistocht', 29; en 'Spanje was ver. Reacties in Nederland', 19.

²¹² 'In Spanje gesneuveld', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 20 november 1936.

²¹³ 'Ex. Franco-soldaat op Soesterberg', *Het Volksdagblad*, 4 juni 1937.

²¹⁴ Dankaart, 'De Spaanse Burgeroorlog', 19.

²¹⁵ Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War*, 95.

²¹⁶ Geciteerd in: Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 38.

²¹⁷ A.J. Koejemans, 'De Nederlandse bijdrage aan de verdediging van de Spaanse democratische Republiek tegen de fascistische Franco-opstand', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 28 (1992) 4-25, 13-14.

Duitsland en Italië had de spanning teruggebracht in Europa. In Nederland waren de gevolgen daarvan direct waarneembaar door het toegenomen aantal joodse vluchtelingen die probeerden te ontkomen aan nazistische vervolging in Duitsland. Het idee was aanwezig dat het fascisme bestreden moest worden en de Spaanse Burgeroorlog bood daarvoor de ideale uitlaatklep. Naast een afkeer voor de agressieve ideologie had de economische crisis, als gevolg van de Beurskrach in 1929, gezorgd voor een werkloosheidspercentage in Nederland van 20%. Werkloosheid maakte de keuze om af te reizen naar het front eenvoudiger, maar ook mannen en vrouwen met een gezin kwamen tot dat besluit. Natuurlijk was niet iedereen ideologisch gedreven en waren er genoeg vrijwilligers die vertrokken om op zoek te gaan naar avontuur.²¹⁸ Het avontuur begon pas echt in Albacete, daar vond de inlijving bij de Internationale Brigades plaats. In Albacete ontvingen de vrijwilligers een korte militaire training, waarna ze ingezet werden in de strijd. Brigadisten vochten veelvuldig in de voorste linies waardoor de verliezen groot waren. De meesten raakten wel een keer gewond, sommigen, zoals Piet Laros, wel vaker.²¹⁹

Hoewel de Nederlandse regering op de hoogte was van de deelname van Nederlanders aan het conflict, werd de norm in de eerste oorlogsmaanden nog niet strikt gehandhaafd. Die stelling is in tegenspraak met de studie van Hans Dankaart (e.a.) naar Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog. De historici stellen dat, op instructie van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in Spanje en Frankrijk 'iedere hulp' weigerden aan degenen die erkenden, 'dat zij geheel uit vrije wil naar Spanje waren gegaan om daar dienst te nemen in het republikeinse leger'. Diplomatieke ondersteuning, zowel als geld en papieren voor de thuisreis, waren volgens Dankaart (e.a.) niet te verkrijgen voor vrijwilligers.²²⁰ Er zijn echter verschillende voorbeelden die deze conclusie weerleggen. Eén daarvan heeft betrekking op Francisco de Mulder-Bonello die naar Spanje was vertrokken om daar te vechten aan de zijde van de republikeinen. Zijn vader had de hulp ingeroepen van John Loudon die, na zijn ministerschap, nu actief was als gezant in Parijs. Loudon wilde op 7 december 1936 graag weten van de minister van Buitenlandse Zaken, Andries Cornelis Dirk de Graeff, wat hij 'in het onderhavige geval [zou] moeten verrichten'.²²¹ Bij Loudon heerste er dus onzekerheid over het te volgen beleid. Zelf hoefde hij verder geen actie te ondernemen, want aan de consul in Barcelona, Ch.J.H. Daubanton, was namelijk door het ministerie al gevraagd of hij ervoor wilde zorgen dat De Mulder-Bonello uit dienst zou treden.

²¹⁸ Koen Vossen, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', in: Hermans, Hub, e.a. (ed.) *Een Nederlandse blik op de Spaanse Burgeroorlog. Una mirada holandesa sobre la Guerra Civil española* (Nijmegen 2006) 21-33, 22-23.

²¹⁹ 'Vechten voor je ideaal. Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog', in: Habol, Lanz en Vuurmans, *En gij... wat deed gij voor Spanje?*, 35-45, 39-40.

²²⁰ Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 55.

²²¹ Brief van J. Loudon aan A.C.D. de Graeff, 7 december 1936, NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken - Frankrijk gezantschap/Parijs 1870-1940 (MBZFG), inv. nr. 1708.

Daubanton had snel gehandeld en op 9 december kon al gemeld worden dat de Mulder-Bonello 'die vrijwillig had dienst genomen', dezelfde week nog 'naar Marseille [zou] worden geëvacueerd'.²²²

De diplomatieke ondersteuning hield ook stand terwijl de oorlog vorderde en de norm strikter gehanteerd werd. Daubanton was namelijk ook in juli 1937 nog bereid vrijwilligers uit Spanje te evacueren. Hij hielp Martynus Fredericus Boonekamp terwijl hij 'als vrijwilliger mede gevochten heeft en die derhalve geacht moet worden zijn Nederlandsche nationaliteit verloren te hebben'. Toch had Daubanton hem 'een laissez-passer verstrekt geldig voor de reis van Barcelona naar Amsterdam'.²²³ Op kosten van de Nederlandse overheid kon Boonekamp zijn terugreis naar Nederland ondernemen. Nederlanders werden dus niet alle rechten ontnomen bij het vrijwillig treden in vreemde krijgsdienst zoals Dankkaart (e.a.) beweren.

Maatregelen 'in het belang van den vrede'

De Nederlandse regering probeerde het geleidelijk aan moeilijker te maken voor vrijwilligers om naar Spanje te reizen. Vanaf november 1936 had de CPN de werving actief op zich genomen. Iedere Nederlander die in dienst wilde bij de Spaanse regeringstroepen moest zelfs 'in het bezit zijn van een aanbeveling' van de partij.²²⁴ De CPN benaderde mensen waarvan de partij dacht dat ze de republikeinse zaak een warm hart toedroegen. Als er bereidheid was om af te reizen naar Spanje dan verstrekte de partij reisgeld en instructies aan de vrijwilliger.²²⁵ De Nederlandse regering zag de communistische bedrijvigheid met lede ogen aan en voelde zich geneigd daar een halt toe te roepen. Begin januari gaf het ministerie van Buitenlandse Zaken een persbericht uit waarin werd gewezen op het verlies van het Nederlandschap bij het treden in vreemde krijgsdienst. Weinigen lieten zich tegenhouden door de waarschuwing, wat blijkt uit het gegeven dat de stroom vrijwilligers in het voorjaar van 1937 juist toenam.²²⁶ De afreizende vrijwilligers ondervonden verder ook weinig weerstand. Bij het Consulaat-Generaal in Parijs wekte dat ook verbazing. De consul had meerdere malen vernomen dat 'de Fransche grensautoriteiten in het geheel geen acht slaan of Nederlanders in het bezit zijn van een paspoort'. Het was volgens hem wenselijk dat degenen die naar Spanje

²²² Brief van A.M. Snouck Hurgronje aan J. Loudon, 9 december 1936, NA, MBZFG, inv. nr. 1708.

²²³ Brief van CH.J.H. Daubanton aan H. Colijn, 2 juli 1937, NA, Ministerie van Justitie geheim chronologisch archief oktober 1918 t/m december 1939 (MJGCA), inv. nr. 16805.

²²⁴ Nota van de Consul-Generaal in Parijs voor het gezantschap in Parijs, 19 januari 1937, NA, MBZFG, inv. nr. 1708.

²²⁵ Groot en Vuurmans, "Ik kwam om tegen het fascisme te vechten", 71-72.

²²⁶ Dankkaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 49.

reisden 'niet de Nederlandsch/Belgische grens [konden] passeeren zonder geldige legitimatiebewijzen'.²²⁷

Door een besluit van het Non-Interventie Comité gaf de Nederlandse regering gehoor aan de oproep van de consul. Verontrust door de massale aanvoer van Italiaanse en Duitse troepen voor de nationalistische legers in januari 1937 wilde het Comité een verbod van 'the entry into Spain of foreign nationals for the purpose of taking service in the present war'.²²⁸ Het ministerie van Buitenlandse Zaken bekeek de verschillende mogelijkheden tot een dergelijk verbod. Juridische Zaken was echter van mening 'dat een doeltreffend verbod van vertrek of transit van vrijwilligers, van Nederlandsche en andere nationaliteit, practisch niet wel mogelijk leek.' Wel was de mogelijkheid aanwezig om paspoorten te weigeren aan werklozen 'indien er een redelijk vermoeden bestaat dat zij zich naar Spanje willen begeven om zich bij één der strijdende partijen te voegen'. Ook kon er in nieuwe, of te verlengen, paspoorten een aantekening 'niet geldig voor Spanje' worden geplaatst.²²⁹ De Graeff zei op 27 januari 1937 dat hij 'in principe bereid' was om de non-interventie overeenkomst in die zin uit te breiden. Wat hem betreft kon met de nieuwe voorschriften voldoende worden gewaakt tegen het vertrek van vrijwilligers richting Spanje.²³⁰ De nieuwe paspoortvoorschriften werden officieel ingevoerd vanaf 20 februari.²³¹

Door de inspanningen van het Non-Interventie Comité, om de instroom van vrijwilligers in de Spaanse Burgeroorlog tegen te gaan, handhaafde de Nederlandse regering de norm dus strikter. Reisden vrijwilligers aanvankelijk nog met treinen en bussen over grensovergangen, beletten de autoriteiten dat nu door de nieuwe maatregelen. De politie controleerde stations en de Marechaussee de grenzen.²³² Overigens zonder succes. De route werd simpelweg opgedeeld in losse trajecten. Een paspoort was in zijn geheel niet nodig om het tot Spanje te redden. Dat blijkt ook uit het verslag van Jacobus Johannes Marks. Hij reisde op 14 april 1937 mee met een groep vrijwilligers. Zij waren allemaal 'niet in het bezit van eenige geldige legitimatiepapieren'. De Belgische grens werd door manipulatie van de controleur overgestoken, en net voor de Franse grens was de groep uitgestapt en vervolgens 'langs kleine boschpaadjes op clandestine wijze de Belgische-Fransche grens gepasseerd.'²³³ Aangekomen aan de

²²⁷ Nota van de Consul-Generaal in Parijs voor het gezantschap in Parijs, 19 januari 1937, NA, MBZFG, inv. nr. 1708.

²²⁸ Committee Paper 269 door Francis Hemming, 12 januari 1937, NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken A-Dossiers 1919-1940 (MBZAD), inv. nr. 1668.

²²⁹ Bericht van Juridische Zaken BZ aan A.C.D. de Graeff, 22 januari 1937, NA, MBZAD, inv. nr. 1668.

²³⁰ Brief van A.C.D. de Graeff aan gezantschap in Londen, 27 januari 1937, NA, MBZAD, inv. nr. 1668.

²³¹ Moolhuijsen, Het beleid van de Nederlandse regering t.a.v. de Spaanse Burgeroorlog, 25.

²³² Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 43.

²³³ Rapport van Consulaat-Generaal in Parijs over verklaring Jacobus Johannes Marks, 19 april 1937, NA, MBZFG, inv. nr. 1708.

Spaanse grens moesten de vrijwilligers te voet de Pyreneeën over.²³⁴ Er moest dus flink afgezien worden om te vechten voor een ideaal.

Tegelijkertijd keerden ook geleidelijk aan meer vrijwilligers de burgeroorlog de rug toe. Gewond of gedesillusioneerd klopten Nederlanders aan bij het dichtstbijzijnde consulaat voor ondersteuning. De consul onderwierp de vrijwilligers ter plekke aan een grondig verhoor. Ook bij terugkeer in Nederland onttrokken de Centrale Inlichtingendienst en lokale recherches zoveel mogelijk informatie aan oud-Spanjestrijders. Alle inlichtingen speelden de instanties door aan de ministeries van Buitenlandse Zaken en Justitie. Doordat de communicatiemethodes tussen de verschillende autoriteiten sterk was verbeterd sinds de Eerste Wereldoorlog was het mogelijk de werving, de verschillende routes van en informatie over vrijwilligers in kaart te brengen.²³⁵ De Nederlandse overheid had daardoor meer mogelijkheden om de norm na te leven.

Vanaf 8 april 1937 deed de regering er nog een schepje bovenop. De nieuwe wet die op dat moment in werking werd gesteld betrof 'het voorbehoud tot het nemen van maatregelen met het oog op de vijandelijkheden in Spanje'. In het uitgegeven Staatsblad stond dat 'in verband met de internationale samenwerking', en 'in het belang van den vrede', maatregelen konden worden getroffen die, met het oog op Spanje, door de omstandigheden werden vereist.²³⁶ De wet was zonder problemen door het parlement aangenomen. Hoewel toewijding aan het non-interventie verdrag leidend was speelde ook de verhoogde communistische activiteiten mee in het besluit. Het feit dat vrijwilligers met een discutabele politieke achtergrond militaire ervaring opdeden leidde tot zorgen bij de Nederlandse regering.²³⁷ Om actief te kunnen optreden tegen dergelijke ongewenste elementen werd het na het Koninklijk Besluit van 11 juni 1937 'verboden eenige handeling te verrichten, welke hetzij op dienstneming bij één der strijdmachten in Spanje gericht is, hetzij ten doel heeft het in dienst treden bij één der strijdmachten in Spanje te bevorderen'.²³⁸ De ruim gekozen formulering gaf de Nederlandse overheid een uitgebreid wettelijk instrumentarium in handen om een actief opsporings- en vervolgingsbeleid te gaan hanteren.

Dat ging volgens de CPN veel te ver. Het communistische Kamerlid Louis de Visser stelde op 16 september 1937 dat de Italiaanse regering had toegegeven dat Italiaanse militairen betrokken waren bij gevechtshandelingen in Baskenland. Hij vroeg daarom aan de minister van Justitie, Carel Goseling, of hij niet van mening was dat de 'politiek van non-interventie [had] gefaald'. De Visser wilde dat de getroffen maatregelen werden

²³⁴ Groot en Vuurmans, "Ik kwam om tegen het fascisme te vechten", 73.

²³⁵ Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 48.

²³⁶ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 120, 8 april 1937, NA, Rijksvreemdelingendienst en Taakvoorgangers van het Ministerie van Justitie (RTMJ), inv. nr. 1571.

²³⁷ 'Spanje was ver. Reacties in Nederland', 16.

²³⁸ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 163, 11 juni 1937, NA, RTMJ, inv. nr. 1571.

teruggedraaid. Zeker omdat in geen enkel ander overeenkomstig land zulke strenge maatregelen waren getroffen. Goseling wilde er niets van weten. Hij zei dat de regering de maatregelen had getroffen, 'welke zij noodzakelijk heeft geacht om het gestelde doel te bereiken'.²³⁹

Het gestelde doel was om het non-interventieverdrag na te leven. Om dat doel te bereiken, en zodoende de Nederlandse neutraliteit in het conflict kracht bij te zetten, moesten de maatregelen tegen vrijwilligers grondig uitgevoerd worden. Het bleek echter niet altijd eenvoudig om te bepalen wie vrijwilliger was geweest en wie niet. Dat kreeg Colijn, die nu ook minister van Buitenlandse Zaken was, te horen kort na zijn aantreden op 24 juni 1937. Colijn kreeg op 26 juni bericht van de viceconsul in Valencia, Jan de Wit, bij wie zich nog steeds Nederlanders meldden 'die niet meer in het bezit zijn van een paspoort, doch van wie niet altijd met zekerheid vaststaat, dat zij zich vrijwillig in vreemden krijgsmacht hebben begeven'.²⁴⁰ Er kwamen bij De Wit, en ook bij Daubanton in Barcelona, regelmatig Nederlanders binnen die verklaarden geronseld te zijn voor de Republikeinse legers. De Wit vertelde bijvoorbeeld over Gerardus Bruining en Willem Brondgeest die stelden 'dat zij onder bedriegelijke voorspiegelingen naar het buitenland waren gelokt'. Aan Bruining en Brondgeest was werk beloofd in Zuid-Frankrijk, maar eenmaal daar aangekomen 'werden zij met een revolver bedreigd' en naar Spanje gevoerd. In Valencia zou het hen eindelijk gelukt zijn om te ontsnappen.²⁴¹

Het was de taak van de verschillende overheidsinstanties om te bepalen hoe geloofwaardig het verhaal was. Zowel historici als Spanjestrijders zelf betwijfelen of er daadwerkelijk sprake was van ronselpraktijken. Zo ook Marinus Onderwater, die in september 1937 op het Consulaat in Parijs gevraagd werd of hij geronseld was. Onderwater zei dat anderen verklaarden geronseld te zijn 'enkel en alleen om hun Nederlanderschap niet te verliezen. Elke Nederlander die zich in Spanje [bevond] is daar gekomen omdat hij er wilde zijn'.²⁴² Net als anderen die zeiden 'uitsluitend in hospitalen' of 'in Spanje als landbouwer' gewerkt te hebben, verklaarden vrijwilligers geronseld te zijn om hun straf te ontlopen. Het was aan de minister van Justitie om voor ieder individueel geval een onderzoek in te stellen om te bepalen of het Nederlanderschap was verloren.²⁴³

Goseling voerde zijn taak rigoureuus uit. De Nederlandse consulaten gaven Nederlanders een laissez-passer en reisgeld mee om terug te keren naar Nederland. Tegelijkertijd speelden zij alle verkregen informatie door aan het ministerie van Justitie. Vanuit het ministerie werd vervolgens gecommuniceerd met de Koninklijke

²³⁹ Aangangsel Handelingen van de Tweede Kamer nummer 4, 1937-1938, 1 oktober 1937.

²⁴⁰ Brief van J. de Wit aan H. Colijn, 26 juni 1937, NA, MJGCA, inv. nr. 16805.

²⁴¹ Brief van J. de Wit aan H. Colijn, 26 juni 1937, NA, MJGCA, inv. nr. 16805.

²⁴² Brief van A. Kramer aan de inspecteur der Koninklijke Marechaussee, 15 oktober 1937, NA, RTMJ, inv. nr. 1569.

²⁴³ Brief van A.M. Snouck Hurgronje aan C.M.J.F. Goseling, 18 september 1937, NA, MJGCA, inv. nr. 16805.

Marechaussee, Bureau Grensbewaking en Rijksvreemdelingendienst wanneer vrijwilligers zouden terugkeren. De verschillende instanties moesten er zorg voor dragen dat de plaatselijke politie op de hoogte werd gesteld.²⁴⁴ Aan de grens werden de beoogde verdachten dan gearresteerd en onderworpen aan een nieuw verhoor. De gevolgen daarvan waren duidelijk gemaakt aan de Brigadecommandanten der Grensbrigades. Als uit het verhoor bleek dat de Spaanse krijgsmacht vrijwillig was betreden dan ging het Nederlanderschap verloren en was de arrestant 'dientengevolge vreemdeling'. Als was bepaald waar de oud-Spanjestrijder zich kon vestigen mocht hij vrijgelaten worden. De burgemeester van de betrokken gemeente moest op de hoogte worden gesteld van de situatie en ervoor zorgen dat er 'geen bewijs van Nederlanderschap of paspoort kan worden uitgereikt'.²⁴⁵

Dat er maar weinig terugkerende vrijwilligers aan de grenscontroles ontkwamen heeft er mee te maken dat het politieapparaat sinds de Eerste Wereldoorlog sterk gemoderniseerd was. De nieuwste communicatiemethodes werden door de rijksrecherche gehanteerd en de oprichting van een politieke inlichtingendienst had een grote invloed op het vergaren van informatie over verdachten.²⁴⁶ Het bood de regering een instrument om de norm veel strikter na te leven dan tijdens de Boeren- en de Eerste Wereldoorlog. Tegelijkertijd bood de norm de mogelijkheid om hard op te treden tegen de Communistische Partij waarvan de vrijwilligers werden geacht lid te zijn. De vreemdelingenstatus van oud-Spanjestrijders ontnam hun namelijk het stemrecht en verbood het lidmaatschap van een politieke partij.²⁴⁷ Onder andere uit een bericht van de Amsterdamse officier van justitie, A.A.L.F van Dullemen, blijkt de wens aanwezig om het communisme te bestrijden. In december 1937 gaf hij, in een bericht aan de procureur generaal, te kennen dat het hem noodzakelijk leek 'dat de geheele Internationale Roode Hulp krachtdadig [werd] opgeheven en uiteengeslagen'.²⁴⁸ Het kan dan ook gezien worden als een zeer rationele overweging om het straffen van vrijwilligers strikt na te leven, het werkte namelijk de bestrijding van het communisme in Nederland in de hand.

Repatriëring

Gedurende de burgeroorlog bleef de Nederlandse regering bereid de vrijwilligers terug te laten keren naar Nederland. Ook op het moment dat zij massaal terugkeerden na het

²⁴⁴ Brief van de Secretaris-Generaal van het ministerie van Justitie aan de inspecteur der Koninklijke Marechaussee, 16 december 1938, NA, RTMJ, inv. nr. 1569.

²⁴⁵ Afschrift van brief van F.J. de Kroon aan de Brigadecommandanten der Grensbrigades in het District, 11 maart 1938, NA, RTMJ, inv. nr. 1569.

²⁴⁶ Cyrille Fijnaut, 'Geschiedenis van de politie in de Lage Landen: 1900-1960' (Versie 1 september 2003) <http://www.websitevoordepolitie.nl/archief/geschiedenis-van-de-politie-in-de-lage-landen-1900--1960-115.html> (7 oktober 2016).

²⁴⁷ Groot en Vuurmans, "'Ik kwam om tegen het fascisme te vechten'", 92-93.

²⁴⁸ Geciteerd in: Dankart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 52.

opheffen van de Internationale Brigades. Op 21 september 1938 kondigde Juan Negrín, de premier van de Spaanse Republiek, de onvoorwaardelijke terugtrekking aan van alle niet-Spaanse troepen uit het Republikeinse leger.²⁴⁹ Ook het Non-Interventie Comité had zich beziggehouden om dat te bewerkstelligen. In het plan van het Comité stond dat de 'respectievelijke non-interventie-staten hun deel van de vrijwilligers weder zouden toelaten'. Daarbij kwam de verplichting vrijwilligers bij terugkomst 'niet verder strafrechtelijk te vervolgen' voor hun dienstneming in Spanje.²⁵⁰ Dat was voorheen in Nederland wel gebeurd met gevangenisstraffen die varieerden van enkele weken tot drie maanden.²⁵¹ Goseling vond het besluit om strafrechtelijke vervolging te schrappen daarom moeilijk te verkroppen, maar de minister van Buitenlandse Zaken, Jacob Patijn, drong erop aan het beleid te accepteren. Patijn was echter wel fel gekant geweest 'ten aanzien van een eventueel ongedaan maken van het verlies van het Nederlanderschap'. Daar had hij dan ook een succesvol protest tegen aan laten tekenen bij de secretaris van het Comité. Hoewel het plan van het Non-Interventie Comité geen goedkeuring behoeft door de eenzijdig genomen maatregel van de republikeinse regering, vond Patijn dat het toch 'redelijk en wenschelijk is, dat de Nederlandsche Regeering zoo veel mogelijk hare gedragslijn aan de hand van de voorschriften van deze resolutie bepaalt.'²⁵² De Nederlandse regering stelde zich dus iets minder strikt op door het voorschrift van het Non-Interventie Comité.

Goseling maakte de voorschriften van het Comité ook duidelijk aan de Inspecteur der Koninklijke Marechaussee op 10 november 1938. De vraag of terugkerende Spanjestrijders toegelaten konden worden in Nederland was 'in het algemeen bevestigend te beantwoorden'. Vooral omdat aan de grens meestal niet bepaald kon worden of 'de betrokkenen als vreemdelingen zijn te beschouwen'. Ze moesten echter wel te horen krijgen dat ze zich van enige politieke actie moesten onthouden. Ook diende de grensbewaking op zijn hoede te zijn voor 'agitatoren van extremistische groepen' of die om andere redenen in 'ernstige mate gevaarlijk voor de openbare orde moeten worden geacht'. Die personen mochten opgesloten worden tot nader oordeel van Goseling.²⁵³ Onder deze voorwendselen kon de repatriëring van de Spanjestrijders plaatsvinden.

De terugkeer van de vrijwilligers zorgde voor flink wat ophef. De grootste groep, een gezelschap van honderdzeventien onder leiding van Piet Laros, keerde in de nacht van 5 op 6 december 1938 terug in Nederland. Met veel machtsvertoon werd de groep opgewacht op station Roosendaal. Aanwezige insignes moesten worden ingeleverd en

²⁴⁹ Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War*, 100.

²⁵⁰ Brief van J.A.N. Patijn aan C.M.J.F. Goseling, 21 januari 1939, NA, RTMJ, inv. nr. 1571.

²⁵¹ Dankkaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 57.

²⁵² Brief van J.A.N. Patijn aan C.M.J.F. Goseling, 21 januari 1939, NA, RTMJ, inv. nr. 1571.

²⁵³ Brief van C.M.J.F. Goseling aan de inspecteur der Koninklijke Marechaussee, 10 november 1938, NA, RTMJ, inv. nr. 1569.

alle papieren afgegeven. Onder streng toezicht werd de reis voortgezet naar Amsterdam.²⁵⁴ Daar was de politie niet bereid vergevingsgezind op te treden. Eén van de teruggekeerde vrijwilligers, Frits Günther, verklaarde hoe hij werd behandeld bij aankomst: 'Op het stationsplein hier in Amsterdam werd je met de blanke lat tegen de wereld geslagen. Zo kwam ik terug, knolsmerissen en loopsmerissen die aan het rammen waren.'²⁵⁵ Goseling verklaarde later tegen de Tweede Kamer dat de maatregelen krachtig diende te zijn 'gezien de politieke gezindheid en het groote aantal der binnenkomende staatslozen'.²⁵⁶ De politieke gezindheid van de vrijwilligers speelde dus weer een belangrijke rol in de manier waarop zij behandeld werden. Hun nieuwe status als vreemdeling zorgde er daarnaast voor dat veel van hun vroegere rechten waren komen te vervallen. Naast het vermelde verlies van het stemrecht en het verbod op lidmaatschap van een politieke partij waren de oud-Spanjestrijders overgeleverd aan de willekeur van de vreemdelingenpolitie; was voor een baan een werkvergunning nodig; en konden ze niet naar het buitenland reizen.²⁵⁷ Eén van hen, die dit lot beschoren was, beklagde zich er in een brief aan de ministerraad over 'dat in géén ander land ter wereld de oud strijders tegen het Franco fascisme in zulk ongunstigen toestand verkeerden.'²⁵⁸ De Nederlandse regering was in vergelijking tot andere landen niet bereid de norm te versoepelen.

Wel was er de bereidheid om een dubbele standaard omtrent de norm te hanteren. Verschillende Kamerleden wezen tijdens het debat over de rijksbegroting op 2 november 1938 op het verschil in behandeling tussen 'enerzijds deze [Spanje]strijders voor hetgeen naar hun meening de zaak der vrijheid is, en anderszijds de vrijwilligers, die destijds voor de Boerenrepublieken streden'. De Kamerleden vonden het bedenkelijk dat bij de teruggekeerde vrijwilligers uit Spanje het Nederlanderschap vervallen werd verklaard, terwijl de vrijwilligers na hun aandeel in de Boerenoorlog 'in geen enkel opzicht bemoeilijkt zijn, ondanks hun krijgsdienst voor een vreemde mogendheid in het bezit van hun nationaliteit zijn gelaten, en zelfs onlangs door den heer Colijn zijn gehuldigd'.²⁵⁹ Het was voor de oud-Spanjestrijders nog moeilijker te verkroppen dat, in tegenstelling tot degenen die voor de wettelijk erkende Spaanse regering hadden gevochten, de Nederlandse vrijwilligers uit de legers van Franco hun nationaliteit niet hadden verloren. De jure had Franco volgens de Nederlandse regering namelijk geen

²⁵⁴ H. Schmidt, *De Nederlanders in de Internationale Brigades van de Spaanse Burgeroorlog* (Scriptie Geschiedenis, Amsterdam 1980) 31.

²⁵⁵ Geciteerd in: Moolhuijsen, *Het beleid van de Nederlandse regering t.a.v. de Spaanse Burgeroorlog*, 58-59.

²⁵⁶ Geciteerd in: *Ibidem*, 59.

²⁵⁷ Groot en Vuurmans, "'Ik kwam om tegen het fascisme te vechten'", 92-93.

²⁵⁸ Brief ingediend bij de Ministerraad over inzichten over de vrijwilligers uit de Spaanse Burgeroorlog, december 1945, NA, Ministerie voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk [AOK] en van Algemene Zaken [AZ]: Kabinet van de Minister President [KMP] (MAOK), inv. nr. 1874.

²⁵⁹ Kamerstuk Tweede Kamer nummer 2, 1938-1939, 2 november 1938.

officieel leger en was van vreemde krijgsmacht daarom geen sprake.²⁶⁰ Dit was op zijn minst een discutabele redenering. Vooral omdat de strikt gehanteerde neutraliteitspolitiek normaal alleen van toepassing was op een conflict tussen gelijkwaardige partijen. Door de steun aan de nationalistische legers ongestraft te laten was de Nederlandse regering de norm aan het meten met twee maten.

Het SDAP-Kamerlid Marinus van der Goes van Naters vond om een vergelijkbare reden de straf voor vrijwilligers ongepast. Op 13 december 1939 zei hij tegen de minister van Justitie, Pieter Sjoerds Gerbrandy, dat de Internationale Brigades geen officieel deel uitmaakten van het republikeinse leger. Vrijwilligers waren daarom niet in vreemde krijgsmacht geweest en moesten hun nationaliteit behouden. Gerbrandy ging echter niet mee in het argument: 'hebben die mensen dan buiten een georganiseerde krijgsmacht meegevochten? Er zal toch leiding geweest moeten zijn, van wie zij instructies ontvingen. Zijn zij dan niet in vreemde krijgsmacht geweest?'²⁶¹ Maar als dat de definitie van vreemde krijgsmacht was, dan ging dat ook zeker op voor dienst in de nationalistische legers. Het is opvallend dat het Nederlanderschap van die vrijwilligers dan intact bleef. Het kan geïnterpreteerd worden als een bewuste politieke keuze van de regering om de vermeende communisten zwaarder te straffen.

Dat de politieke achtergrond van de vrijwilligers meespeelde in de manier waarop ze behandeld werden, kan ook worden geconcludeerd uit het beleid van de regering rondom de repatriëring van de krijgsgevangenen. Nadat Franco op 1 april 1939 de burgeroorlog voor beëindigd had verklaard zaten er nog ongeveer vijftientig Nederlanders vast als krijgsgevangenen in San Pedro de Cardena, en later in Belchite. De gezantschapssecretaris in Madrid, Ernest van Panhuys, had de taak zich in te zetten voor hun vrijlating.²⁶² Op 6 april 1939 deed hij al mee de eerste stap 'voor de bevrijding' te hebben gezet.²⁶³ Het bleek echter een kleine stap te zijn geweest. Ondertussen stroomden de kampen leeg, omdat krijgsgevangenen van andere nationaliteiten wel vrijgelaten werden. Dat verbaasde ook Van der Goes van Naters, die er in de Kamer vragen over stelde op 8 november 1939: 'Waarom zijn nu de gevangenen vrijwilligers van Nederlandsche herkomst nog niet gerepatriëerd, terwijl dit met de Zwitsers, Franschen, Engelschen en Amerikanen wel het geval is?'²⁶⁴ De krijgsgevangenen zelf kregen onderhand het gevoel dat zij ook al in vrijheid gesteld hadden kunnen zijn 'indien hiervoor met dezelfde volharding opgetreden was als voor de gevangenen van [andere] landen'. Dat schreef één van de gevangenen, H. Knol, op 19 november aan de minister van Buitenlandse Zaken, Eelco van Kleffens. Knol stelde dat er vanuit de regering 'weinig

²⁶⁰ Brief ingediend bij de Ministerraad over inzichten over de vrijwilligers uit de Spaansche Burgeroorlog, december 1945, NA, MAOK, inv. nr. 1874.

²⁶¹ Handelingen van de Tweede Kamer, 1939-1940, 13 december 1939.

²⁶² Dankkaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 136-139.

²⁶³ Nota van A. Thomas aan Bureau Inlichting, 10 september 1943, NA, MAOK, inv. nr. 1874.

²⁶⁴ Handelingen van de Tweede Kamer, 1939-1940, 8 november 1939.

interesse bestond' voor het lot van de krijgsgevangenen.²⁶⁵ Van Panhuys werd dan ook verweten dat hij te weinig in het werk stelde om de Spaanse regering te overreden om de gevangenen vrij te laten. De Nederlandse regering bood echter ook geen pressiemiddel, zoals een handelsweigering, wat bijvoorbeeld wel succesvol was ingezet door de Amerikaanse regering.²⁶⁶

Met de Duitse bezetting van Nederland vanaf 10 mei 1940 werd het er niet makkelijker op voor de vastzittende vrijwilligers. Binnen de regering was er in 1941 de bereidheid de gevangenen naar Engeland te halen, maar dat werd alleen geaccepteerd als het ministerie van Defensie bereid was hen in de Nederlandse 'Prinses Irene' Brigade op te nemen. Toen er echter in december 1941, in de waslokalen van de Brigade, een hamer en sikkel als embleem waren aangetroffen met pro-Russische leuzen uitte premier Gerbrandy op 6 januari 1942 zijn verontrusting over deze ontluikende communistische propaganda. Omdat zich onder de krijgsgevangenen ook communisten bevonden was de minister van Oorlog, H. van Boeijen, ook niet meer bereid hun op te nemen bij de Nederlandse troepen.²⁶⁷ Het anticommunisme binnen regeringskringen was dus een belangrijke reden om zich niet bovengemiddeld in te spannen voor de vrijlating van de krijgsgevangenen. In juni en juli 1943 lieten de Spaanse autoriteiten uiteindelijk de laatste Nederlandse krijgsgevangenen vrij.²⁶⁸

Samen met de andere teruggekeerde oud-Spanjestrijders gingen de voormalige krijgsgevangenen als statelozen een moeizaam traject van naturalisatie tegemoet. In tegenstelling tot de vrijwilligers uit de Boerenoorlog en de Eerste Wereldoorlog, die al tijdens of kort na de oorlog hun Nederlanderschap terugkregen, was er veel weerstand tegen naturalisatie van de vrijwilligers uit de Spaanse Burgeroorlog. Omdat sommige oud-Spanjestrijders bij terugkeer in Nederland in dienst waren gegaan bij het Nederlandse leger vroegen verschillende Kamerleden zich al in 1939 af of dat een reden moest zijn om hen het Nederlanderschap terug te geven.²⁶⁹ Van voor de Tweede Wereldoorlog is er echter geen geval bekend bij wie dat werd toegestaan. Met de Duitse bezetting kwam er een extra last op de schouders van de voormalige Nederlanders. De bezetter was niet erg vergevingsgezind tegenover vreemdelingen, vooral niet voor diegenen die het fascisme met volle overgave hadden bestreden. Om deportatie te voorkomen gingen veel oud-Spanjestrijders in het verzet of namen als vrijwilliger dienst in het Nederlandse leger om hun strijd tegen het fascisme voort te zetten.

Degenen in militaire dienst waren de eersten die succesvol pleitten voor naturalisatie. Aangezien zij vochten voor Nederland vonden ze dat zij 'wederom als

²⁶⁵ Brief van H. Knol aan E. van Kleffens, 19 november 1939, IISG, NDINSB, inv. nr. 115.

²⁶⁶ Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje*, 139-140.

²⁶⁷ Ibidem, 142-143.

²⁶⁸ Nota van A. Thomas aan Bureau Inlichting, 10 september 1943, NA, MAOK, inv. nr. 1874.

²⁶⁹ Braams, Ribbink en Zwaga, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', 25.

Nederlanders zouden moeten worden aangemerkt'. De minister van Justitie, Jan van Angeren, liet in juni 1944 aan de minister van Oorlog, Otto van Lidth de Jeude, weten dat als er geen gehoor werd gegeven aan de oproep er toch een aantal 'zeer bruikbare en ervaren krachten' verloren konden gaan.²⁷⁰ Op gemeenschappelijke voordracht van Van Angeren en Van Lidth de Jeude werd daarom via koninklijk besluit bepaald dat oud-Nederlanders in Nederlandse krijgsdienst hun nationaliteit weer terugkregen. Daarbij waren de 'buitengewone omstandigheden' van doorslaggevend belang.²⁷¹ Het zou echter wel nog jaren duren voordat alle oud-Spanjestrijders, die in het Nederlandse leger hadden gediend, daadwerkelijk waren genaturaliseerd.

Voor andere niet-genaturaliseerden waren de 'bijzondere omstandigheden' helemaal niet van toepassing. Sterker nog, op 20 augustus 1946 verklaarde de minister van Justitie, Johannes van Maarseveen, tegenover de andere ministers dat er verschillende oud-Spanjestrijders waren 'wier maatschappelijk of redelijk gedrag zooveel te wensen overlaat, dat zij bezwaarlijk voor naturalisatie in aanmerking kunnen komen'.²⁷² De trage gang rond hun naturalisatie leidde tot het vermoeden dat hun politieke sympathieën een eerlijk proces in de weg stonden. Op 6 juli 1949 vroeg Johan Scheps, Kamerlid voor de Partij van de Arbeid (PvdA), aan de minister van Justitie, René Wijers, of de verzoeken tot naturalisatie werden afgewezen 'op grond van hun communistische sympathieën?' Wijers kon toch niet ontkennen dat als 'iemand communist nog wenst te blijven' er inderdaad reden was om 'twijfel te koesteren, dat de betrokkene zich geheel zal scharen achter de handhaving van ons Rijk'.²⁷³ De regering nam dus zeer rationele beslissingen rondom naturalisatie. Bruikbare krachten tijdens de Tweede Wereldoorlog werden beloond met hun Nederlanderschap, potentiële tegenstanders van de regering bleven zitten met een vreemdelingenstatus. Zelfs in 1969, toen de PvdA zich opnieuw inzette voor naturalisatie, bleken er nog elf oud-Spanjestrijders hun Nederlanderschap niet herwonnen te hebben.²⁷⁴

Conclusie

Met een decennialange status als vreemdeling waren de gevolgen van de vreemde krijgsdienst tijdens de Spaanse Burgeroorlog veel groter dan voor vrijwilligers na de Boerenoorlog en de Eerste Wereldoorlog. Was er in die conflicten nog een flexibele hantering van de norm, deed de Nederlandse regering er alles aan om Spanjestrijders te straffen voor militaire dienst in het republikeinse leger. De norm werd zodoende strikt gehandhaafd. Opvallend daarbij is wel dat het niet opging voor beide partijen in het

²⁷⁰ Afschrift van J.R.M. van Angeren voor O.C.A. van Lidth de Jeude, 28 juni 1944, NA, MAOK, inv. nr. 1874.

²⁷¹ Koninklijk besluit tot naturalisatie, 28 juni 1944, NA, MAOK, inv. nr. 1874.

²⁷² Nota van J.H. van Maarseveen aan de Nederlandse ministers, 20 augustus 1946, NA, MAOK, inv. nr. 1874.

²⁷³ Handelingen van de Tweede Kamer, 1948-1949, 6 juli 1949.

²⁷⁴ Groot en Vuurmans, "Ik kwam om tegen het fascisme te vechten", 94.

conflict. Vrijwilligers die vochten voor Franco konden zonder represailles hun leven vervolgen in Nederland. In die zin werd er gemeten met twee maten. Wat merkwaardig is gezien de houding van de Nederlandse regering tijdens de burgeroorlog. De neutraliteit moest strikt gehandhaafd worden, terwijl het eigenlijk een opstand was tegen een wettig zetelende regering. Er was dan ook voldoende aanleiding voor de internationale gemeenschap om in te grijpen, maar dat gebeurde niet. Het Non-Interventie Comité wilde elke vorm van inmenging voorkomen.

Het onderschrijven van het non-interventieverdrag gaf de Nederlandse regering een handvat om de norm strikt te handhaven. Voordat er concrete besluiten waren genomen in het Comité vonden er namelijk nog normoverschrijdingen plaats. Vanaf januari 1937 ging Nederland, na een besluit van het Comité, zich echter volledig committeren aan de overeenkomst om de instroom van vrijwilligers terug te dringen. Het internationale toezicht om de 'structure' te volgen was in die zin aanvankelijk van grote invloed op het Nederlandse beleid. Het bood tegelijkertijd ook de verantwoording voor de harde aanpak van vermeende communisten. De afkeer, binnen regeringskringen, voor het communisme leidde ertoe dat er bovengemiddelde inspanningen werden verricht om teruggekeerde vrijwilligers buiten het politieke bestel te plaatsen. Politiek opportunisme werd door de 'agent' aangegrepen om weerstand te bieden aan mogelijke tegenstanders van de regering. Dat opportunisme heeft ertoe geleid dat de behandeling van oud-Spanjestrijders veel harder was dan die van vrijwilligers in de Boeren- en de Eerste Wereldoorlog. Zelfs toen de internationale gemeenschap de norm iets liet vieren na het einde van de Spaanse Burgeroorlog bleven de genomen maatregelen in Nederland intact. Sommige oud-Spanjestrijders zijn daardoor nooit meer als Nederlander door het leven gegaan.

Conclusie

De drie conflicten werden uitgevochten in uiteenlopende periodes en verschilden in oorzaak en omvang. Welke idealen er speelden of welke risico's de oorlogen ook met zich meebrachten, Nederlanders kozen er elke keer weer voor om vrijwillig mee te vechten. In alle gevallen nam de Nederlandse regering ook maatregelen tegen de vrijwilligers. De deelname van Nederlanders in een conflict waarin Nederland zich afzijdig hield was namelijk een gevaar voor de eigen neutraliteit. Het land van herkomst kon verantwoordelijk worden gehouden voor de acties van de eigen burgers. Omdat gedurende de negentiende eeuw steeds meer landen zich aan deze bepaling wat betreft neutraliteit gingen houden, en zich gezamenlijk toelegden op het voorkomen en bestraffen van vreemde krijgsdienst, ontstond een internationale norm. De Nederlandse regering koos ervoor zich ook wettelijk aan de norm te conformeren door in 1892 het verlies van Nederlanderschap te verbinden aan vreemde krijgsdienst. Hoewel de 'structure' van de norm gedurende alle drie de behandelde conflicten hetzelfde was, bleek in de uitvoering dat de 'agency' van de Nederlandse regering verschillende beleidsvoeringen tot gevolg had.

De Boerenoorlog betekende voor Nederland de vuurdoop voor de norm tegen vreemde krijgsdienst. De geconstrueerde stamverwantschap tussen Nederlanders en de Boeren leidde ertoe dat er ongeveer 475 'Hollanders' meevochten tegen Groot-Brittannië. De Nederlandse neutraliteit werd daardoor geschonden, wat Groot-Brittannië als aanleiding had kunnen gebruiken om de koloniën in Nederlands-Indië te bedreigen. De dreiging kon weggenomen worden door de 'structure' van de norm aan te houden en dus Nederlandse vrijwilligers hun nationaliteit te ontnemen, wat ook gebeurde. Van Nederlanders, bij wie bewezen was dat ze vrijwillig in dienst waren getreden in de Boerenlegers, kwam het Nederlanderschap te vervallen. De Nederlandse regering benadrukte daarbij echter wel sterk het vrijwillige karakter van de indiensttreding. Ze wees erop dat Nederlanders in de Zuid-Afrikaanse republieken moesten gehoorzamen aan oproepen tot dienstplicht. Door zich op te laten roepen konden Nederlanders zodoende hun nationaliteit behouden. Zoals door Shannon beschreven in zijn interactionistisch perspectief kan een 'agent' de norm schenden als de situatie genoeg ruimte laat voor interpretatie. Dat is precies wat de Nederlandse regering deed door de wet op deze manier opportuun te hanteren.

Voor vrijwilligers bleven daarnaast alle diensten van de Nederlandse overheid beschikbaar. Bemiddeling ten behoeve van de verzorging van gewonden of het vrijlaten van gevangenen vond de gehele oorlog plaats. Hernaturalisatie na afloop van het conflict werd door de regering verder ook niet bemoeilijkt. De soepele omgang met de norm was voornamelijk het gevolg van de sympathie die er heerste voor de Boeren onder delen van

de bevolking en het parlement. Pro-Boerbewegingen, zowel als openlijke steun voor de Boerenlegers in de Tweede Kamer, hebben ertoe geleid dat de Nederlandse regering zich als 'agent' heeft laten beïnvloeden tot een schijnhantering van de norm.

Was het tijdens de Boerenoorlog nog alleen Groot-Brittannië waartegenover Nederland de neutraliteit moest verantwoorden, betekende de Eerste Wereldoorlog dat de regering een diplomatieke koorddans moest uitvoeren om alle strijdende partijen tevreden te houden. Loudon hanteerde een wetenschappelijke versie van neutraliteit. Geen van de partijen mocht onevenredig bevoordeeld worden. Elk diplomatiek handelen tegenover de verschillende landen moest dus gelijk zijn om de schijn van partijdigheid te voorkomen. Door het internationale toezicht was er meer reden om de 'structure' van de norm aan te houden. De keren dat er beklag werd gedaan door één van de strijdende partijen neigde de Nederlandse regering ertoe van enige bemiddeling ten behoeve van vrijwilligers af te zien. Veel Nederlanders zijn dan ook hun nationaliteit verloren tijdens de oorlog. Hernaturalisatie behoorde wel tot de mogelijkheden, zelfs nog tijdens de oorlog, soms met hulp vanuit de regering.

Hulp vanuit de regering kwam er ook in situaties waar ruimte voor handelingsvrijheid was. Het ministerie van Buitenlandse Zaken voerde rationele en pragmatische argumenten aan om te bemiddelen namens vrijwilligers. Ongeletterdheid, ronselpraktijken en minderjarigheid werden allemaal ingebracht om ontslag uit militaire dienst te bewerkstelligen. De regering gebruikte de argumenten tegenover alle strijdende partijen, waardoor de notie van neutraliteit wel gehanteerd bleef. Naarmate de oorlog vorderde werd het handelen van de Nederlandse regering steeds pragmatischer. Uit eigen initiatief, of gemotiveerd door verzoeken vanuit particulieren of instanties, was ze bereid de handen in het vuur te steken voor de Nederlandse vrijwilligers. De 'agent' begon steeds vrijer te dansen over de 'structure' die het koord bood.

Het handelen van de regering tijdens de Boerenoorlog en de Eerste Wereldoorlog vertoonde overeenkomsten. Het beleid tijdens de Spaanse Burgeroorlog week daar echter vanaf. Net als tijdens de andere conflicten was Nederland neutraal, maar waar dat voorheen vrijwel unilateraal gebeurde, was dat nu in een multilateraal verbond door de ondertekening van het Non-Interventieverdrag. De Nederlandse regering committeerde zich aan het verdrag en het internationale toezicht leidde ertoe dat zij zich verplicht zag de 'structure' die het verdrag oplegde te volgen. Nadat het Non-Interventie Comité had besloten de instroom van vrijwilligers voor de burgeroorlog aan banden te willen leggen begon de Nederlandse regering de eigen wetgeving daarop aan te passen. De uitgifte van paspoorten werd beperkt en er kwam een verbod op het in dienst treden bij de strijdende partijen.

De strikte handhaving van de norm was ook geboren uit politiek opportunisme. De rigoureuze uitvoering van bestaande en nieuwe wetgeving bood de mogelijkheid om het

communisme in Nederland aan banden te leggen. Het anticommunisme binnen regeringskringen was aanleiding om verwoede pogingen te ondernemen om terugkerende Spanjestrijders buiten het politieke bestel te plaatsen. Het verlies van het Nederlanderschap ontnam vrijwilligers het stemrecht en verbood hen het lidmaatschap van een politieke partij. Ook hernaturalisatie werd aanzienlijk moeilijker gemaakt dan tijdens de Boerenoorlog en de Eerste Wereldoorlog, Nederland hield veel langer vast aan de stateloosheid van oud-Spanjestrijders dan andere landen. De 'agent' handelde hier dus uit eigenbelang om mogelijke tegenstanders van de regering van hun rechten te onthouden. Opvallend was ook dat de rechten van Nederlanders die meevochten met de legers van Franco helemaal niet kwamen te vervallen. Zij vochten officieel niet mee met een staat en het verlies van het Nederlanderschap werd hen daarom bespaard. Omdat de Nederlandse regering zich wel beriep op een neutraliteitspolitiek die alleen gold bij een conflict tussen twee staten was ze bezig de situatie met twee maten te meten.

De verschillende conflicten waar Nederlanders in vreemde krijgsdienst traden bieden als geheel een beeld van een gevarieerde beleidsvoering van de Nederlandse regering. De wet uit 1892 gold in alle drie de oorlogen, toch was er van een gelijke behandeling van de vrijwilligers geen sprake. Dat het verlies van het Nederlanderschap steeds als uitgangspunt werd genomen en dat dit strikter gehanteerd werd naarmate het internationale toezicht toenam lijkt er op te duiden dat de norm als 'structure' wel degelijk van belang was. Als situaties echter bewegingsruimte boden dan bleek de norm opgerekt te kunnen worden. Rationele, pragmatische en opportunistische overwegingen, gemotiveerd door sociale druk of eigenbelang, hebben de Nederlandse regering als 'agent' bewogen om de norm flexibel, dan wel strikt, te hanteren.

Uit dat inzicht blijkt ook direct de bruikbaarheid van het interactionistisch perspectief voor de analyse van normhantering. De leidende kracht van normen zal nog lang voer blijven voor discussie, maar door de norm als uitgangspunt te nemen kan de situationele dynamiek, inclusief deviaties van de norm, beter in kaart worden gebracht. De 'structure' van de norm geeft ook structuur aan het onderzoek. Het interactionistisch perspectief van Vaughn verbindt daaraan een raamwerk dat analysemiddelen biedt om de afwijkingen van de norm te verklaren. Door het conflict van de 'agent' met de norm inzichtelijk te maken wordt het mogelijk om zeer diverse situaties op een vergelijkbare manier te analyseren; en om ze te vergelijken. De theorie van Vaughn is daarmee van meer waarde dan een puur constructivistisch of realistisch perspectief. Wel moet worden opgemerkt dat de beoordeling van het handelen van de Nederlandse regering binnen de theorie in termen als rationeel, pragmatisch of opportunistisch, zowel als de definitie van de norm zelf, vrij abstract blijft en daardoor de mogelijkheid biedt tot interpretatie. Dat ontnemt echter niet een positieve beoordeling voor de theorie.

Hedendaags perspectief

De Nederlandse regering kreeg sinds het einde van de twintigste eeuw te maken met een veranderende norm. Conflicten werden gecompliceerder doordat non-statelijke actoren steeds vaker, en in verschillende vormen, deelnamen aan de strijd. In plaats van vreemde krijgsdienst voorkomen moest de internationale gemeenschap gaan samenwerken om het toetreden tot terroristische organisaties tegen te gaan. De Nederlandse regering wilde de vernieuwde norm hanteren op dezelfde wijze als dat aan het begin van de twintigste eeuw gebeurde; het verlies van het Nederlanderschap moest ook gelden voor aansluiting bij een terroristische organisatie. Net als tijdens de drie behandelde conflicten moest dat volgens Van der Steur kunnen plaatsvinden zonder tussenkomst van een strafrechtelijk proces. Zoals is gebleken waren situaties multi-interpretabel en dat bood de mogelijkheid tot willekeur, waarbij vrijwilligers zeer ongelijk behandeld werden. Kan iemand onder de nieuwe wet die spijt betuigt, politieke steun vindt, of stelt geronseld of gedwongen te zijn wel het Nederlanderschap behouden?

Ongelijkheid schulde verder in het wetsvoorstel van Van der Steur doordat 'terroristische organisatie' nogal een omslachtig begrip was. Ook Nederlanders die zich vrijwillig aansloten bij Koerdische milities namen ongeoorloofd de wapenen op, bijvoorbeeld Jitse Akse die meevocht met de Yekîneyên Parastina Gel (YPG).²⁷⁵ Hoewel de YPG in Nederland niet geregistreerd stond als terroristische organisatie, was dat in Turkije wel het geval. En Turkije was als lid van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie weer onderdeel van een bondgenootschap waar Nederland lid van was. Volgens de wet uit 1984 volgde op vreemde krijgsdienst tegen een bondgenootschap waar Nederland lid van was ook het verlies van Nederlanderschap. Dat vrijwilligers van de YPG onder de nieuwe wet het Nederlanderschap zouden behouden schuurt dan ook een beetje. De ingewikkelde constructie doet enigszins denken aan de manier waarop vrijwilligers voor het leger van Franco wel hun Nederlanderschap behielden. De wet van Van der Steur zou bij een geval als Jitse Akse ook meten met twee maten.

In ieder geval lijkt het erop dat Van der Steur met zijn wetsvoorstel bereid is de vernieuwde norm strikt te gaan hanteren. Het ontbreken van een strafrechtelijk proces geeft een 'agent' erg veel bevoegdheden om, aan de hand van rationele of opportunistische overwegingen, af te wijken van de 'structure'. Politieke voorkeur of sociale druk kan ervoor zorgen dat niet alleen 'Syriëgangers', maar ook vrijwilligers in toekomstige conflicten, ongelijk worden behandeld onder dezelfde wet. De nieuwe maatregelen voorgesteld door Van der Steur zouden in ieder geval op één cruciaal punt afwijken van het regeringsbeleid gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw.

²⁷⁵ 'Oud-militair Jitse Akse niet vervolgd vanwege bestrijden IS', *De Volkskrant*, 21 juni 2016.

Nederlanders van wie de nationaliteit zou komen te vervallen worden aan de grens geweigerd om de nationale veiligheid te waarborgen. Zowel tijdens als na de Boerenoorlog, de Eerste Wereldoorlog en de Spaanse Burgeroorlog waren oud-Nederlanders weer welkom. Ook met de aanwezige vrees, vooral na de Spaanse Burgeroorlog, voor radicale en extremistische individuen. De Nederlandse regering was bereid de mogelijke problemen zelf op te vangen. Als het wetsvoorstel van Van der Steur wordt aangenomen dan maakt de Nederlandse regering radicale en extremistische individuen simpelweg tot het probleem van andere landen.

Dat problemen met Nederlanders in vreemde krijgsmacht, of bij terroristische organisaties, een terugkerend thema vormen betekent dat vervolgonderzoek daarnaar van toegevoegde waarde kan zijn. Het onderzoek naar de Boerenoorlog, de Eerste Wereldoorlog en de Spaanse Burgeroorlog was zeker niet uitputtend en er zijn nog verschillende invalshoeken mogelijk. Zo kan er gedacht worden aan ronselpraktijken, waar in het huidige politieke debat ook veel aandacht voor is. Tijdens het archiefonderzoek omtrent de Spaanse Burgeroorlog kwam er ook een ruim bronnenbestand naar boven omtrent de bestrijding van ronselen. Dergelijke maatregelen zijn op zichzelf al een onderzoek waard. Ook kan er gekeken worden naar Nederlanders in vreemde krijgsmacht na de wetswijziging van 1984. Tijdens de Joegoslavische Oorlogen van 1991 tot 1999 vertrokken bijvoorbeeld ook Nederlanders naar het front. De Nederlandse regering zag dat met lede ogen aan en vreesde ook voor de terugkeer van de vrijwilligers, ze kon hen echter niet meer het Nederlanderschap ontnemen. Werden er wel andere maatregelen getroffen? En werden er internationaal gezien succesvolle pogingen gedaan om vrijwilligers tegen te werken? Zowel beleidsmakers als vrijwilligers uit de periode van de Joegoslavische Oorlogen zouden nog beschikbaar zijn om door middel van 'oral history' meer inzicht te geven in hun toenmalige situatie. Die situatie, net als die van Nederlanders in de Boerenoorlog, de Eerste Wereldoorlog en de Spaanse Burgeroorlog, is de moeite waard om te onderzoeken.

Literatuurlijst

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag (NA):

- Ministerie voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk [AOK] en van Algemene Zaken [AZ]: Kabinet van de Minister President [KMP] (MAOK).
- Ministerie van Buitenlandse Zaken A-Dossiers (MBZA).
- Ministerie van Buitenlandse Zaken A-Dossiers 1919-1940 (MBZAD).
- Ministerie van Buitenlandse Zaken – Frankrijk gezantschap/Parijs 1870-1940 (MBZFG).
- Ministerie van Buitenlandse Zaken: Nederlandse Vertegenwoordiging in Zuid-Afrika te Pretoria (MBZNVZ).
- Ministerie van Justitie geheim chronologisch archief oktober 1918 t/m december 1939 (MJGCA).
- Rijksvreemdelingendienst en Taakvoorgangers van het Ministerie van Justitie (RTMJ).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG):

- Nederlandse deelnemers aan de Internationale Brigades in de Spaanse Burgeroorlog (NDINSB)

Staten Generaal:

- Handelingen van de Tweede Kamer;
 - o 1901-1902; 1918-1919; 1936-1937; 1937-1938; 1938-1939; 1939-1940; 1948-1949; 2012-2013; 2013-2014; 2014-2015; 2015-2016.
- Handelingen van de Eerste Kamer;
 - o 2015-2016.

Bronnen

Huussen Jr., A.H., *De Anglo-Boerenoorlog in de Nederlandse Poëzie 1899-1902* (Historische studie, Groningen 2002).

Moolhuijsen, *Het beleid van de Nederlandse regering t.a.v. de Spaanse Burgeroorlog* (Scriptie geschiedenis, Amsterdam 1977).

Schmidt, H., *De Nederlanders in de Internationale Brigades van de Spaanse Burgeroorlog* (Scriptie Geschiedenis, Amsterdam 1980).

Krantenartikelen

'De Oorlogstoestand', *De Telegraaf*, 23 juni 1915.

'Een Hollandsche jongen in Fransche krijgsveld', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 19 oktober 1915.

'Ex. Franco-soldaat op Soesterberg', *Het Volksdagblad*, 4 juni 1937.

'Geen onschuldig vermaak', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 juni 1915.

Groeneveld, N.D. 'Naturalisatie', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 12 mei 1903.

'Het nieuwe Oranjeboek', *Haagsche Courant*, 2 november 1915.

'In Spanje gesneuveld', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 20 november 1936.

Israëls, Louis, 'Een fatale termijn', *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1902.

'Nederlanders in Franschen krijgsdienst', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21 december 1916.

'Nederlanders in vreemden krijgsdienst', *Algemeen Handelsblad*, 21 juni 1915.

'Onplezierige Neutraliteit. Waarom helpen wij Spanje niet?', *Het Volk*, 2 augustus 1936.

'Oproeping tot Nederlanders en Oud-Nederlanders', *De Volksstem*, 15 september 1899.

'Oud-militair Jitse Akse niet vervolgd vanwege bestrijden IS', *De Volkskrant*, 21 juni 2016.

'Van den Passagier aan boord van de "Regina"', *De Locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad*, 3 april 1900.

'Vreemde krijgsdienst moderniseren', *De Telegraaf*, 16 januari 2016.

'Uitlander-grieven', *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1901.

Literatuur

Abbenhuis, Maartje M, *The Art of staying Neutral. The Netherlands in the First World War 1914 - 1918* (Amsterdam 2006).

Amersfoort, Herman, en Wim Klinkert (ed.), *Small Powers in the Age of Total War, 1900-1940* (Leiden 2011).

Andriessen, Hans, Martin Ros en Perry Pierik (ed.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog. Deel 2* (Soesterberg 2003).

Andriessen, Hans, Martin Ros en Perry Pierik (ed.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog. Deel 21* (Soesterberg 2010).

Arielli, Nir, en Bruce Collins (ed.), *Transnational Soldiers. Foreign Military Enlistment in the Modern Era* (2013).

Arielli, Nir, Gabriela A. Frei en Inge van Hulle, 'The Foreign Enlistment Act, International Law, and British Politics, 1819-2014', *The International History Review* (2015) 1-21.

Avant, Deborah, 'From Mercenary to Civilian Armies: Explaining Change in the Practice of War', *International Organization* 54, 1 (2000) 41-72.

Bavel, D.T.A. van, 'Nederlanders in Franse krijgsdienst 1914-1918. Een reconstructie', *MARS et Historia* 7, 162 (1993) 307-314.

Berg, Maarten-Piet, Eelco Beukers en Karin van Lierop (ed.), "Wat dunkt u van Spanje?" *Nederlanders en de Spaanse Burgeroorlog, 1936-1939* (Amsterdam 1984).

Blok, D.P., et al. (ed.), *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden dl 14* (Bussum 1979).

Boterham, Frits, en Marianne Vogel (ed.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum* (Hilversum 2003).

Braams, Margreet, Eddie Ribbink en Ad Zwaga, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', *Utrechtse Historische Cahiers* 1, 3 (1982).

Casanova, Julián, *A Short History of the Spanish Civil War* (Londen 2013).

Dempsey Jr., Guy C., *Napoleon's Mercenaries. Foreign Units in the French Army under the Consulate and Empire, 1799-1814* (2002).

Dankaart, Hans, Jaap-Jan Flinterman, Frans Groot en Rik Vuurmans, *De oorlog begon in Spanje. Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1986).

Esenwein, George R., *The Spanish Civil War. A Modern Tragedy* (New York 2005).

Finnemore, Martha, en Kathryn Sikkink, 'International Norm Dynamics and Political Change', *International Organization* 52, 4 (1998) 887-917.

Fitzsimmons, Scott, 'A Rational-constructivist Explanation for the Evolution and Decline of the Norm against Mercenarism', *Journal of Military and Strategic Studies* 11, 4 (2009) 1-35.

Goertz, Gary, en Paul F. Diehl, 'Toward a Theory of International Norms: Some Conceptual and Measurement Issues', *The Journal of Conflict Resolution* 36, 4 (1992) 634-664.

Graaff, Bob de, Duco Hellema en Bert van der Zwan (ed.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003).

Groen, Jorge, *Nederlanders in de Grote Oorlog* (Amsterdam 2004).

Habold, Erik, Isabella Lanz en Rik Vuurmans (ed.), *En gij... wat deed gij voor Spanje? Nederlanders en de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1992).

Hellema, Duco, Bert Zeeman en Bert van der Zwan (ed.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw. Vijfde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999).

Hermans, Hub, e.a. (ed.) *Een Nederlandse blik op de Spaanse Burgeroorlog. Una mirada holandesa sobre la Guerra Civil española* (Nijmegen 2006).

- Hertog, Johan den, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Leiden 2007).
- Hertog, Johan den, en Samuël Kruizinga (ed.), *Caught in the Middle. Neutrals, Neutrality and the First World War* (Amsterdam 2011).
- Jong, Henk de, 'Past as Future: The South African War, Dutch Observers and Military Memory', *Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies* 41, 1 (2013) 34-64.
- Jansen, Ena, en Wilfred Jockheere (ed.), *Boer en Brit. Ooggetuigen en schrijvers over de Anglo-Boerenoorlog in Zuid-Afrika* (Amsterdam 2001).
- Joenniemi, Pertti, 'Two Models of Mercenarism; Historica land Contemporary', *Instant Researsch on Peace and Violence* 7, 3/4 (1977) 184-196.
- Judd, Denis, en Keith Surridge, *The Boer War. A History* (2013).
- Klinkert, Wim, Samuël Kruizinga en Paul Moeyes, *Nederland Neutraal. De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014).
- Koch, Koen, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918* (Antwerpen 2010).
- Koejemans, A.J., 'De Nederlandse bijdrage aan de verdediging van de Spaanse democratische Republiek tegen de fascistische Franco-opstand', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 28 (1992) 4-25.
- Koppen, Chris A.J. van, *De Geuzen van de Negentiende Eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Maarssen 1992).
- Kraaijestein, Martin, en Paul Schulten (ed.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007).
- Krabbendam, Hans, *Vrijheid in het verschiet. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940* (Hilversum 2006).
- Krüger, Christine G., en Sonja Levsen (ed.), *War Volunteering in Modern Times. From the French Revolution to the Second World War* (2010).
- Kuitenbrouwer, M, *Nederland en de Opkomst van het Moderne Imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985).
- Kuitenbrouwer, Vincent, *War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam 2012).
- Legro, Jeffrey W., 'Which Norms Matter? Revisiting the "Failure" of Internationalism', *International Organization* 51, 1 (1997) 31-63.
- Levy, Yagil, 'Soldiers as Laborers: A theoretical model', *Theory and Society* 36, 2 (2007) 187-208.
- Lynch, Tony, en A. J. Walsh, 'The Good Mercenary?', *The Journal of Political Philosophy* 8, 2 (2000) 133-153.
- Müller, E. R., et al (ed.), *Krijgsmacht. Studies over de organisatie en het optreden* (2004).

Percy, Sarah V., 'Mercenaries: Strong Norm, Weak Law', *International Organization* 61, 2 (2007) 367-397.

Prak, Maarten, *Buitenlandse Zaken. De SDAP en de Spaanse Burgeroorlog, 1936-1939* (Utrecht 1980).

Scholten, Yvonne, 'Fanny Schoonheyt, guerrillera tegen Franco. De Koningin van de mitrailleur', *De Groene Amsterdammer* 135, 33 (2011) 22-25.

Schulten, P. 'Nederlandse Vrijwilligers in de Boerenoorlog', *Armamentaria* 33 (1998) 110-124.

Schutte, G.J., *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899* (Pretoria 1968).

Schutte, G.J., *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en Aversie* (Franeker 1986).

Shannon, Vaughn P., 'Norms Are What States Make of Them: The Political Psychology of Norm Violation', *International Studies Quarterly* 44, 2 (2000) 293-316.

Smith, Iain R., *The Origins of the South African War, 1899-1902* (New York 1996).

Stokvis, Peter, *Nederland Emigratieland (1845-1960). Landverhuizing, gastarbeid in Duitsland, inburgering in Amerika* (Berlicum 2011).

Strachan, Hew, *The First World War. Volume I: To Arms* (New York 2001).

Thomson, Janice E., *Mercenaries, Pirates, and Sovereigns. State-Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe* (1994).

Thomson, Janice E., 'State Practices, International Norms, and the Decline of Mercenarism', *International Studies Quarterly* 34, 1 (1990) 23-47.

Warwick, Peter (ed.), *The South African War. The Anglo-Boer War 1899-1902* (Londen 1980).

Washington, George, *A Message of the President of the United States to Congress Relative to France and Great-Britain* (Philadelphia 1793).

Websites

Fijnaut, Cyrille, 'Geschiedenis van de politie in de Lage Landen: 1900-1960' (versie 1 september 2003) <http://www.websitevoordepolitie.nl/archief/geschiedenis-van-de-politie-in-de-lage-landen-1900--1960-115.html> (7 oktober 2016).

Smidt, Hendrik Jan, 'Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden. Nummer 268: Wet van den 12den December 1892, op het Nederlandschap en het ingezetenschap' (versie onbekend) http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/Stbl_1892-268-nederlandschap.pdf (3 september 2016).

Rijksoverheid, 'Rijkswet op het Nederlandschap' (versie 30 maart 2016) <http://wetten.overheid.nl/BWBR0003738/2014-04-01> (24 oktober 2016).